

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет соціальних наук та соціальних технологій

Кафедра політології

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «магістр»)

**на тему: «Від інституціоналізму до міждисциплінарності: трансформація
підходів у дослідженні демократії у працях С. Гантінгтона»**

Виконав: студент 2-го року навчання,

Спеціальність: Політологія

Соя Платон Анатолійович

Керівниця: Голіченко Тетяна

Самійлівна

кандидатка наук, доцент

Рецензент _____

(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І.....	7
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ОСНОВНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ.....	7
1.1 «Солдат і держава: теорія та політика цивільно-військових відносин»	7
1.2 «Спільна безпека: стратегічні програми в національній політиці»	16
1.3 «Політична влада: «США/СРСР».....	22
1.4 «Політичний порядок у мінливих суспільствах»	30
1.5 «Криза демократії».....	38
1.6 «Американська політика: Перспектива дисгармонії»	43
РОЗДІЛ ІІ	52
ПЕРЕХІД ДО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ	52
2.1 «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття»	52
2.2 «Зіткнення цивілізацій і перекроювання світового порядку»	63
2.3 «Хто ми є? Виклики національній ідентичності Америки».....	74
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	88

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. «Ніхто не вдає, що демократія є досконалою чи всеосяжною. Насправді кажуть, що демократія є найгіршою формою правління, якщо не брати до уваги всі інші форми, які час від часу намагалися запровадити»[5]. Самуель Гантінгтон є одним з найвпливовіших політологів ХХ століття. Його теоретичні напрацювання надають глибоке розуміння демократичних та модернізаційних процесів і є важливою складовою сучасної політичної думки. Однак праці С. Гантінгтона зазвичай розглядають поодиночі, не досліджуючи його праці як єдине ціле. Виникають питання: чому спочатку в своїх працях С. Гантінгтон стверджує провідну роль інститутів у формуванні політичного середовища, а в більш пізніх працях заперечує сам собі, апелюючи до культури та релігії, завершуючи свій авторський шлях ідентитарним запитанням, спрямованим до співвітчизників «Хто ми?». Так, наче, є всі підстави вважати його плідним та авторитетним автором, який може дозволити собі певну суперечливість та непослідовність, проте, аналіз сукупності праць СГ надає підстави для інших висновків.

За інформацією Open Syllabus Project С. Гантінгтон є другим науковцем після Р. Когейна, якого найчастіше згадують в університетських силабусах курсів з політології[37]. Проте, ми констатуємо недостатність досліджень, які демонструють розвиток основних ідей у роботах С. Гантінгтона. Зазвичай комплексне дослідження декількох його праць зводиться лише до аналізу змін у розумінні процесу модернізації. Ми пропонуємо гіпотезу, згідно якої більш значну увагу необхідно приділити також іншій можливій лінії еволюції ідей С. Гантінгтон, а саме – варто прослідкувати еволюцію ідей автора від відносно молодого теоретика інституційного аналізу до пізнього С. Гантінгтона як філософа історії та культуролога. Прослідкувати та проаналізувати таку логіку розвитку ідей С. Гантінгтона складає мету нашого дослідження.

Стан наукової розробки теми. Наукові дослідження, що мають прямий стосунок до цієї теми, себто послідовно, від тексту до тексту, досліджують еволюцію поглядів автора, відсутні як у вітчизняній, так і в зарубіжній традиції «історії ідей». Однак існують праці, які побіжно розглядають процес трансформації наукових підходів у працях С. Гантінгтона. Наприклад, Г. Кройцман (H. Kreutzmann) аналізує зміну парадигм дослідження глобального розвитку в 3 працях С. Гантінгтона. Стаття К. Лозада (C. Lozada) у Washington Post демонструє суперечливість ідей С. Гантінгтона впродовж його наукової кар'єри. Ф. Фукуяма (F. Fukuyama) в декількох статтях, присвячених науковому доробку С. Гантінгтона, акцентує увагу на важливості культури та релігії для його пізніх робіт.

В українській науковій традиції праці, що досліджують науковий доробок С. Гантінгтона, зазвичай обмежуються однією з двох наступних книг: «Солдат і держава: теорія та політика цивільно-військових відносин» або «Зіткнення цивілізацій і перекроювання світового порядку». Дослідження трансформації підходів у працях С. Гантінгтона не прослідковується навіть побіжно.

Мета дослідження. проаналізувати та показати поступову трансформацію підходів дослідження демократії у працях С. Гантінгтона, що дозволить – одночасно – реалізувати спробу простеження новітніх тенденцій в сучасних політичних науках.

Відповідно до мети, ми ставимо перед собою наступні завдання:

I. проаналізувати поетапну зміну наукових підходів та окреслити теоретичні рамки цих підходів.

II. виділити основні ідеї у кожній праці С. Гантінгтона, що є важливими у процесі аналізу трансформації його наукових підходів.

III. продемонструвати трансформацію у розумінні поняття «демократії» впродовж всієї наукової діяльності С. Гантінгтона: від функціональної проблематики демократії до міждисциплінарних проблем демократії у геополітичному аспекті.

IV. з'ясувати, яку відповідь був схильний надати С. Гантінгтон на «одвічне» питання: інститути формують політичну культуру, чи політична культура продукує інститути?

Об'єкт дослідження: науковий доробок С. Гантінгтона.

Предметом дослідження є трансформація наукових підходів у працях С. Гантінгтона впродовж його наукової кар'єри.

Методи дослідження. Для демонстрації трансформації наукових підходів було використано текстологічний метод, що дозволив нам поетапно прослідкувати концептуальні зміни в науковому доробку С. Гантінгтона. Системний підхід використано для того, щоб проаналізувати праці автора через запитання, що було сформоване як четверте завдання.

Джерельна база. Основним джерелом даного дослідження є книги С. Гантінгтона. Було проаналізовано всі 9 книг автора. Книги, які виходили під редакцією С. Гантінгтона, які склалися із збірок статей інших політологів, до розгляду не бралися.

Основну теоретичну базу щодо неоінституційного підходу було сформовано з робіт К. Телен (K. Thelen), П. Холл (P. Hall), Р. Тейлор (R. Taylor), С. Біллербек (S. Billerbeck) та Оксфордського довідника з політичних інститутів (The Oxford Handbook of Political Institutions)

Вступні пояснення. Поняття «демократія» у цій роботі трактується якнайширше: починаючи від цивільно-військових відносин та демократичних процесів творення військової політики, та завершуючи цивілізаційним

розумінням демократичних цінностей. Під демократією також розуміються всі суспільно-політичні, культурні та економічні процеси, які виникають у демократичних державах. С. Гантінгтон визначає «політичну систему XX століття як демократичну в тій мірі, в якій її найвпливовіші колективні особи, що приймають рішення, обираються шляхом чесних, справедливих і періодичних виборів, на яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців»[23, 7]. Ми будемо дотримуватися цього визначення.

Важливо також зазначити, що теоретичну основу неоінституціоналізму, який складають 3 гілки, що будуть представлені нижче в роботі, та свого часу були окреслені в статті Дж. Марча та Й. Олсена «Новий інституціоналізм: Організаційні фактори політичного життя»[34] . Незважаючи на те, що ця стаття вийшла у 1984 році, вона була відповіддю на популярний у політичній науці біхевіористський підхід та окреслював теоретичні рамки нового покоління інституціоналістів. Як можна буде пізніше побачити, С. Гантінгтон був одним з нових інституціоналістів ще до окреслення теоретичних рамок самого підходу, тому його можна вважати одним з батьків-засновників неоінституційного підходу. Саме тому частина робіт С. Гантінгтона буде аналізуватися в контексті неоінституційного підходу.

Структура роботи: Робота складається зі вступу, двох розділів, що включають дев'ять підрозділів(кожен підрозділ відповідає назві книги), висновків, списку використаних джерел. Обсяг роботи – 92 сторінки.

РОЗДІЛ I

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК ОСНОВНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

1.1 «Солдат і держава: теорія та політика цивільно-військових відносин»

Перша праця С. Гантінгтона «Солдат і держава: теорія та політика цивільно-військових відносин» була написана у 1957 році. У цій книзі автор намагається вибудувати теорію цивільно-військових відносин та проаналізувати на основі цієї теорії цивільно-військові відносини в Америці. Праця С. Гантінгтона мала найбільший вплив на подальший теоретичний розвиток цивільно-військових відносин. «Навіть сучасний аналіз цивільно-військових відносин змушений починати з посилання на теорію Гантінгтона»[8, 158]. У цій праці можна прослідкувати вплив двох наукових підходів: історичного інституціоналізму та інституційного ізоморфізму. Перш за все, необхідно окреслити теоретичні рамки цих підходів.

Історичний інституціоналізм розглядає інститути через призму часу; інститути досліджуються у контексті їх історичного розвитку. Важливо дослідити політичні, соціологічні та економічні особливості, які вплинули на створення певного інституту, та яку роль відігравали ці особливості при подальшому розвитку інституту. Це можуть бути тимчасові події або особливості, проте вони можуть впливати на подальше функціонування інституту. «Історичний інституціоналізм - це дослідницька традиція, яка вивчає, як тимчасові процеси та події впливають на оригінальну основу та трансформацію інститутів, що регулюють політичні та економічні відносини»[9, 3]. Для цього підходу важливими є два наступні поняття: залежність від шляху(path dependency) та критичні точки(critical junctures).

Залежність від шляху – це процес розвитку інституту, де безпосередню роль грає залежність від впливу попередніх рішень, дій або ж події. Акцент робиться, на тому, що однакові умови старту не призведуть до однакових результатів; потрібно брати контекст історичного розвитку інституту. Через особливий історичний контекст формується конкретний шлях, який наділений власними, неповторними особливостями. Залежність від шляху – це процес розвитку інституту, на який важко вплинути: з часом може відбутися закам’яніння певного інституту, коли зміни вже будуть небажані, не зважаючи навіть на неефективність інституту; відсутність можливості змінити інститут в наявних інституційних рамках; трансформація певного інституту може бути більш затратним та складнішим процесом, аніж підтримання існування наявного інституту. Суттєві зміни в інститутах відбуваються, коли настають критичні точки [9, 10-12; 39, 384-388, 14, 5-10; 42, 39-56].

Критичні точки – це «моменти, коли відбуваються суттєві інституційні зміни, створюючи таким чином «точку біфуркації», з якої історичний розвиток рухається новим шляхом» [14, 10]. Критичні точки є відносно короткими, на відміну від тривалого періоду розвитку інституту та його залежності від шляху. Основною проблемою у дослідженнях є знаходження цих критичних точок та відслідковування їх впливу [9, 10-12; 39, 388-392; 14, 5-10; 42, 39-56].

Важливим для розуміння цієї праці є також інституційний ізоморфізм. Інституційний ізоморфізм ділиться на три типи: примусовий, міметичний та нормативний. Для цієї праці є необхідно розкрити міметичний тип ізоморфізму. «Коли організаційні технології погано зрозумілі, коли цілі неоднозначні або коли навколишнє середовище створює символічну невизначеність, організації можуть моделювати себе за прикладом інших організацій» [6, 151]. Організації, які не можуть вирішити наявну проблемну, намагаються підглядіти рішення у більш успішного конкурента. Таким чином, організації або ж інститути, що мають приклад для наслідування у сфері їх діяльності, намагаються повторити його успішні кроки [6, 151-152].

Переходячи безпосередньо до праці «Солдат і держава: теорія та політика цивільно-військових відносин», важливо прояснити теоретичну основу цивільно-військових відносин, яку пропонує автор. Важливими поняттями тут постають об'єктивний та суб'єктивний цивільний контроль над армією. «...Суб'єктивний цивільний контроль передбачає владні відносини між цивільними групами. Він просувається однією цивільною групою, як засіб посилення своєї влади за рахунок інших цивільних груп»[24, 80]. У такому типі контролю влада максимізується конкретною групою з однією метою: отримати владу над армією, щоб реалізовувати свої власні інтереси. Військо стає інструментом конкретної групи, а не держави. Об'єктивний цивільний контроль передбачає максимізацію не стільки влади певної групи над армією, скільки дотримання професійних рамок військовими. «Суб'єктивний цивільний контроль досягає своєї мети, цивілізуючи збройні сили, перетворюючи їх на дзеркало держави. Об'єктивний цивільний контроль досягає своєї мети шляхом мілітаризації збройних сил, перетворюючи їх на інструмент держави»[24, 83]. Основна ціль будь-якого цивільного контролю над армією є мінімізація влади армії, щоб уникнути повстань, невиконань наказів або ж спроб захопити саму владу. Якщо суб'єктивний цивільний контроль зменшує владу армії, фактично політизуючи армію з метою залучення до виконання інтересів певної групи цивільних, то «об'єктивний цивільний контроль досягає цього зменшення шляхом професіоналізації військових, роблячи їх політично стерильними і нейтральними. Це забезпечує найнижчий можливий рівень військово-політичної влади по відношенню до всіх наявних цивільних груп»[24, 83]. Професіоналізм війська, таким чином, стає запобіжником, оскільки професійний військовий усвідомлює свою роль у суспільстві, підпорядкованість цивільному населенню та свої професійні функції. «Антитезою об'єктивного цивільного контролю є участь військових у політиці: цивільний контроль зменшується в міру того, як військові стають все більш залученими в інституційну, класову і конституційну

політику. Суб'єктивний цивільний контроль, з іншого боку, передбачає таке залучення»[24, 83];[24, 59-90].

Професійний військовий - той, хто має безпосередньо професію військового. «Майстерність офіцера - це управління насильством; його відповідальність - військова безпека його клієнта, тобто суспільства. Виконання обов'язків вимагає оволодіння навичками; оволодіння навичками тягне за собою прийняття відповідальності»[24,15]. Клієнт, тобто суспільство, вимагає, щоб насильство застосовувалося лише за вимогою самого суспільства. Таким чином, професіоналізм військового залишається лише до тієї міри, поки він виконує обов'язки своєї професії – відповідати за безпеку держави. Наприклад, якщо військовий вирішить вчинити заколот, він залишається знавцем військової справи, але перестає бути професіоналом. Управління насильством у сучасному світі потребує багато навичок та знань, для того, аби розуміти всі тонкощі застосування насильства, а тому професійному військовому необхідно витратити значну частину свого життя на відточення теоретичних та практичних умінь. У свою чергу, під час довготривалого набуття навичок військовий усвідомлює важливість і ціль своєї професії, формуючи професійне ставлення як запобіжник від застосування насильства проти власного суспільства. Військові командири можуть давати поради цивільним у справах, що стосуються військових аспектів, однак саме цивільні приймають остаточні рішення. Справа військових реалізовувати у військовій сфері політичні рішення цивільних, маючи автономію на те, яким чином цілі мають бути досягнуті[24, 59-98].

Професіоналізація військової справи призвела до кристалізації особливої військової етики. «Військова етика розглядає конфлікт як універсальну закономірність у природі і вважає, що насильство коріниться в незмінній біологічній і психологічній природі людини»[24, 63]. Ця етика ґрунтується на основах консерватизму. Важливими характеристиками є традиція, субординація, порядок, дисципліна, підпорядкованість та ієрархія. Оскільки злу природу людини неможливо виправити, то потрібно завжди бути готовим до війни. Війна

є наслідком політики і є останнім інструментом для вирішення політичних конфліктів. Військовий ніколи не є готовим до війни, але він завжди готується до неї. Він шукає загрози у всьому і намагається підготувати армію до відбиття будь-якої можливої загрози, але йому завжди потрібно більше ресурсів для захисту держави. Для ефективного виконання своїх цілей військова етика має бути лише консервативною в свої основі, де інтереси колективу завжди переважають над інтересами індивіда[24, 59-80].

Військовий професіоналізм почав зароджуватися у Німеччині після поразки під Єною у 1806 році. Стало зрозумілим, що армія під керівництвом аристократії не завжди є ефективним інструментом. Вищість та «врожені геніальні здібності» аристократії не можуть бути виправданням для призначення їх на високі офіцерські чини. Після поразки Німеччина почала модернізувати офіцерську освітню систему. Було створено перший спеціальний освітній заклад, який виховував майбутніх офіцерів. В освітню програму було включено як «вільні мистецтва», так і спеціалізовані предмети, що є необхідними для підготовки військових офіцерів. Призначення на вищі офіцерські пости тепер відбувалися не на основі родової приналежності до аристократії, а спираючись на військові заслуги та освіту. У Німеччині було створено Генеральний штаб, який складався з офіцерів, що отримали спеціальну військову освіту. Штаб відповідав винятково за військову сферу. Генеральний штаб та військовий міністр (Minister of War) висловлювали свою думку щодо військових можливостей вирішення політичного питання, однак остаточне рішення приймалося завжди цивільними. Таким чином, у Німеччині сформувався об'єктивний цивільний контроль, коли остаточне рішення приймає цивільний лідер держави, але військова сфера залишається за військовими. Домінування німецької армії впродовж XIX століття продемонструвало перевагу німецької системи. Франція та Англія почали впроваджувати схожу систему, перебираючи досвід Німеччини, однак зі своїми власними особливостями[24, 19-59].

Розвиток американських цивільно-військових відносин відбувався у специфічних американських умовах. Перш за все, значну роль у розвитку цивільно-військових відносин відіграв лібералізм. На думку С. Гантінгтона, «домінування лібералізму в Америці, було результатом не спадщини¹, а економічної експансії та міжнародної ізоляції»[24, 145]. Відсутність умов для розвитку інших ідеологій призвело до закам'яніння лібералізму в американському суспільстві. Лібералізм виражається в антагоністичному ставленні до професійної армії. Ліберальна ідеологія вбачає в сильній армії небезпеку свободі індивіда, загрозу ідеї демократії. Для американців військові довгий час були втіленням аристократичного класу та кліки агресивних прихильників війни. Повне відторгнення війни походить від ліберального бачення людини, як розумної істоти, що здатна раціонально вирішити конфліктні ситуації. Якщо війна відбувається, то вона має відбуватися лише за ліберальні ідеали, а не ставати інструментом політики. Схоже ставлення існувало щодо зовнішньої політики: ідея, що війнам можна запобігти створенням коректних інституційних рамок. Американці довгий час не мали серйозних загроз для національної безпеки; стабільна безпекова ситуація постала даністю. Існували лише прикордонні військові загони та ополченці(militia), які радше підтримували порядок, аніж були здатні брати ефективну участь у війнах. Довгий час, наприклад, Т. Джефферсон та Е. Джексон виступали проти створення регулярних військ, апелюючи до того, що обов'язок кожного громадянина захищати свою державу. Тому в американській свідомості довгий час не існувало суттєвої різниці між професійним військовим та громадянином-солдатом. У разі небезпеки все населення мало протистояти загрозі. Зіткнення, що відбувалися на межах кордону з індіанцями, довгий час навіть не вважалася в американській історіографії війнами. Таким чином, американці мали два підходи до цивільно-військових відносин. Перший – знищити всі інститути, що можуть породжувати агресію та жорстокість; пропагувати цінності, що повністю заперечують будь-

¹ Спадщини ідей Лока

яку війну, окрім війни за ідеали та свободу. Це призводило до заперечення необхідності цивільно-військових відносин як таких. Другий – якщо існує потреба у військовій силі, то військо потрібно зробити ліберальним в інституційному плані, щоб вони втратили свій військовий компонент, що призводить до суб'єктивного цивільного контролю[24, 143-163].

Важливим аспектом, що перешкоджав становленню військового професіоналізму було розуміння, що збройні сили «слід використовувати для досягнення інших суспільно бажаних цілей»[24, 157]. Навчальні заклади, що мали навчати військовій справі, приділяли у своїй навчальній програмі багато часу «вільним мистецтвам», технічним предметам, але майже не торкалися військової справи. До таких навчальних закладів віддавали не з метою, щоб людина отримала військову освіту, а для того, щоб вона отримала, наприклад, гарну цивільну інженерну освіту. Більшість випускників таких закладів продовжували свій кар'єрний шлях у цивільному житті. Однак ізольованість військової групи у суспільстві, відторгнення цілей цієї групи дозволило непомітно розвивати та вдосконалювати військове ремесло[24, 143-163; 24, 193-222].

Критичною точкою для подальшого розвитку армії США став період після Громадянської війни, коли В. Шерман став Головнокомандувачем армії США(Commanding General of the United States Army). Будучи прихильником військового професіоналізму, він відмовився від політичних постів та ініціював реформування військової сфери. В. Шерман відіслав генерала Дж. Аптона у подорож по світу, щоб дослідити військові інститути та світові практики, пов'язані з військовою справою. Найбільшу увагу було звернено на німецьку систему цивільно-військових відносин. «Американські офіцери повністю усвідомили, навіть надмірно усвідомили свою відсталість порівняно з Німеччиною, і були схильні беззаперечно сприймати німецькі методи як взірець для наслідування»[24, 235]. Було зменшено увагу технічним предметам та збільшено акцент на військовій освіті. Була здійснена спроба інституціоналізації

ієрархії звітування військового командування цивільному керівництву. Якщо раніше військові мали безпосередній доступ до Президента США, то тепер вони були підзвітними Військовому секретарю США, що зменшувало їх політичну залученість. Однак цей розподіл на практиці був недосконало реалізований, через що у майбутньому постійно виникали конфлікти між об'єднаним комітетом начальників штабів та військовими секретарями США[24, 222-270].

Наступною критичною точкою постала Друга світова війна. «Національна ціль повної перемоги витіснила все інше. Військові стали виконавцями національної волі, технічними працівниками, покликаними реалізувати основне політичне рішення. В американському розумінні їхня функція полягала не в забезпеченні військової безпеки країни в мирний і воєнний час, а лише в досягненні перемоги у війні»[24, 317]. Цивільні службовці полишили більшість своїх функцій на військових, які тепер мали вирішити всі проблеми американців. Генеральний штаб мав безпосередній доступ до Ф. Рузвельта, а той, у свою чергу, викладав свою думку щодо військових операцій. Військові стали дипломатами, допомагали формувати національну стратегію, відвідували конференції з союзниками, де брали політичну участь. Військові стали зброєю ліберального суспільства, але вони одночасно поступилися ліберальному суспільству своїми ідеалами: зацікавленість у дипломатії, політиці та економіці призвела до зменшення рівня професіоналізму[24, 315-345; 345-374].

У післявоєнний період С. Гантінгтон застерігав, що ставлення до військової безпеки має бути змінене. Холодна війна між США та СРСР призвела до виникнення постійної загрози безпековій ситуації: Америка бере участь в гонці озброєнь, залучена в регіональних конфліктах, обидві країни мають ядерну зброю. Важливу роль військова сила відіграє у зовнішній політиці США. «За цих обставин Сполученим Штатам неминуче необхідно утримувати збройні сили на рівні, набагато вищому за той, що існував до 1940 року»[24, 456]. Така зміна може відбутися тільки за умови відходу від ліберальних до консервативних ідей. Оскільки лібералізм ставиться вороже до ідеї сильної армії, то у разі існування

перманентного конфлікту неможливо буде підтримувати необхідний рівень професіоналізму та об'єктивного цивільного контролю. І варіант вирішення лише один – консерватизм. «Необхідною умовою військової безпеки є зміна базових американських цінностей від лібералізму до консерватизму»[24, 464]. «Лише відмовившись від своїх ліберальних ідей у сьогоденні, ліберали можуть успішно захистити свої ліберальні інститути в майбутньому»[17, 473]. У разі невдачі ідеологічної зміни, автор пророкує поразку США. По суті, виникає два варіанти рішення проблеми: або США змінюються, або мають зникнути з політичної мапи світу[24, 456-469].

За таку позицію С. Гантінгтона піддавали критиці, особливо після завершення Холодної війни, адже Америка виграла її, не ставши при цьому консервативнішою. У пізнішій своїй праці автор стверджує, що ідеологічний зсув все ж відбувся, оскільки безпековій ситуації почали приділяти значну увагу, роль армії в економіці збільшилася, військові стали частиною американського суспільства, а не були ізольовані від нього, як раніше, та антивійськові настрої послабилися[25, 15-37]. На думку П. Фівера, твердження С. Гантінгтона не показують ідеологічну зміну: «Гантінгтон повинен вимірювати зміни в ідеології незалежно від нарощування військової потужності, і він повинен продемонструвати зміни в усій ділянці ліберальної ідеології»[7, 24].

Автор вбачає в армії важливий інструмент втілення політики держави. Для цього цивільно-військові відносини мають бути організовані відповідно до об'єктивного цивільного контролю, де військові підпорядковуються цивільним, однак цивільним, що представляють народ, а не певну частину населення. Військові займаються лише військовою сферою, не беручи участь у політиці. Політики займаються відповідно політикою та не втручаються у справи військових. Використання сили військовими проти цивільних запобігається завдяки професіоналізації військових. Професійна етика військового – консервативна етика. Лібералізм ставиться вороже до армії: він вбачає в сильній армії загрозу свободам індивіда та загрозу існуванню демократії. У випадку

існування перманентної загрози для держави необхідна сильна армія з об'єктивним цивільним контролем та високим рівнем професіоналізму; цього лібералізм досягнути не дозволяє. Тому С. Гантінгтон пише про необхідність змінити ідеологічну основу американського суспільства на консервативну, яка б толерувала сильній армії. У цій праці інститут диктує зміну ціннісної парадигми. Інститут піддається впливу культури, але автор вважає, що культура та суспільство має змінитися заради цілей інституту. Суспільство має стати консервативнішим, щоб армія була ефективнішою.

1.2 «Спільна безпека: стратегічні програми в національній політиці»

Наступна праця С. Гантінгтона «Спільна безпека: стратегічні програми в національній політиці» була написана у 1961 році. Вона постає логічним продовженням попередньої роботи, однак змінюється підхід. У цій праці основна увага звернена на військову політику (military policy) і процес прийняття рішень під час її формування. Основним підходом у цій праці можна визначити інституціоналізм раціонального вибору.

Інституціоналізм раціонального вибору можна розглядати з двох позицій: з погляду на інститути, як на допоміжні засоби знаходження рівноваги між акторами, та як на допоміжні засоби для зменшення трансакційних витрат між акторами. Ключовим аспектом цього підходу є те, що індивід тут розглядається як раціональна істота. Кожен актор має власні інтереси і здійснює раціональні дії для задоволення цих інтересів. Для аналізу цієї праці помічним буде саме перший варіант трактування інститутів. Інституційні обмеження можуть бути як екзогенними, так і ендогенними. Екзогенні обмеження накладаються на актора ззовні; актор заходить в інституційне середовище у чіткі, ригідні умови. Ендогенні обмеження – це обмеження, у яких надається початкова інституційна база, але подальша інституціоналізація форми продукується самими акторами: тобто актори взаємодіють між собою на певних умовних моделях, прийнятних для кола акторів; у разі виходу одного з акторів інституційна форма може

змінитися. «Одним з найбільших внесків інституціоналізму раціонального вибору було підкреслення ролі стратегічної взаємодії у визначенні політичних результатів»[14, 12]. Кожен актор вибудовує свою власну стратегію та очікування; відповідно актори припускають, що інші актори також мають певну стратегію, що змушує акторів підлаштовуватися під очікування та стратегії інших. Інституціолізоване середовище спонукає акторів до розрахунків дій суперника у визначених рамках, дозволяючи отримати вигоди від взаємодії[14, 942-946; 42, 23-39].

Військова політика, у праці С. Гантінгтона, формується у двох вимірах: стратегічному та структурному. Стратегічний вимір зачіпає наступні аспекти: визначення чисельності війська, оснащення та використання збройних сил, тощо. Цей вимір автор пов'язує із зовнішньою політикою. Структурний вимір стосується бюджету, матеріального забезпечення, податків, груп інтересів, тощо. Структурний вимір - це вимір внутрішньої політики. «Конкуренція між зовнішніми цілями уряду як колективного суб'єкта у світі з іншими державами і внутрішніми цілями уряду та інших груп у суспільстві є основою військової політики»[21, 3]. Надання пріоритету одній цілі відповідно зменшує кількість ресурсів для реалізації іншої цілі[21, 1-25].

«Військова політика не є результатом умовиводів на основі чітко сформульованої національної мети. Це результат конкуренції цілей серед окремих осіб і груп, а також між окремими особами і групами»[21, 2]. Різні групи конкурують між собою у визначених рамках, керуючись власними інтересами. Наприклад, військові можуть просити у цивільних гроші на модернізацію озброєння; фінансові установи можуть просити зменшити витрати на оборону; цивільні відмовлятися піднімати податки для збільшення військових витрат або ж відмовлятися від збільшення державного боргу; бізнес-кола лобіюють вигідні їм інтереси, тощо[21, 1-25].

Таким чином, виникають моменти в політиці, коли вона є рівновазі або в дисбалансі. Ці поняття застосовуються С. Гантінгтоном не в абсолютному розумінні: жодна політика не може бути абсолютно гармонійна або дисгармонійна. У відносній рівновазі політика знаходиться тоді, коли цілі зовнішньої, внутрішньої та військової політики гармонійно поєднуються між собою. Рівновага руйнується, коли з'являються нові зовнішні виклики, або через зміну преференцій внутрішніх акторів. Коли рівновага зникає, тоді починається дисгармонія, яка продовжується до того моменту, поки цілі зовнішньої, внутрішньої та військової політики не будуть гармонійно поєднані знову. «Під час періоду дисбалансу більша кількість груп починає цікавитися сферою політики. Цій сфері приділяється більше часу та енергії головних політиків (Конгресу та Президента) і вона відіграє більшу роль у публічних дискусіях та партійних дебатах, ніж у періоди стабільності»[21, 8]. Під час рівноваги у військовій політиці відбувається зворотна ситуація, коли політикою цікавиться менше людей та їй приділяється менше суспільної уваги[21, 1-25].

Формування стратегії є прерогативою виконавчого апарату. Конгрес відповідає за структурну частину, але майже не має впливу на стратегію, що, у свою чергу, кристалізується саме у виконавчій гілці. Основний інструмент тиску, що має Конгрес, це затвердження бюджету на реалізацію стратегічних планів. Не дивлячись на те, що за Конституцією США Конгрес може визначати розмір армії, однак він не визначає стратегію. Після початку Холодної війни в американському суспільстві існувала консенсусна думка щодо необхідності стримувати розповсюдження комунізму. Це призвело до того, що з'явилася єдина національна ціль, проте досягнення цієї мети мало багато стратегічних варіацій. «Питання про те, чи повинен федеральний уряд нарощувати обмежений військовий потенціал, обговорюється армією, флотом, військово-повітряними силами, морською піхотою, міністерством оборони, державним департаментом, бюджетним бюро, казначейством та деякими іншими посадовими особами»[21, 132]. Головні актори причетні до формування стратегії знаходяться саме у

виконавчому апараті, а тому основні процеси торгів між акторами відбуваються саме там. Серед Конгресу існує усталена думка, що виконавча влада краще розуміє всі нюанси, які беруться до уваги під час формування стратегії. Виконавча гілка має глибше усвідомлення того, скільки потрібно коштів, необхідної кількості військових, проводить аналіз переваг однієї програми озброєння над іншою, тощо. Існують ситуації, коли окремі групи Конгресу зацікавлені, наприклад, у збереженні попередньої кількості морських піхотинців(під тиском цієї групи), а у стратегії адміністрації навпаки пропонується різке зменшення персоналу; або Конгрес пропонує затвердити більший бюджет, аніж просить адміністрація, акцентуючи увагу на важливості конкретного елементу у стратегії для Конгресу. Адміністрація часто не реалізовує бажання Конгресу. Конгрес відіграє важливу роль саме у структурному вимірі, але має недостатньо впливу на стратегічний[21, 123-166].

У формуванні стратегії можна виокремити два моменти, що є важливими для розуміння складності процесу, що відбувається у межах виконавчої влади. По-перше, торги між акторами відбуваються у вертикальному вимірі. Наприклад, адміністрація президента хоче зменшити дефіцит бюджету, тому вона ставить підлеглих перед фактом про скорочення військових витрат; тепер Комітет начальників штабів та Рада національної безпеки буде формувати стратегію з урахуванням цих вимог. Обмеження накладаються зверху, проте формування стратегії відбувається знизу догори. Після аналізу наявних умов кожен актор знизу починає формувати свою роль у стратегії відповідно до обмежень. Тоді виникають торги у горизонтальному вимірі, оскільки всі актори мають погодити стратегію та передати її далі для остаточного затвердження. Наприклад, Комітет начальників штабів часто погоджують спільну позицію щодо відносно неважливих питань, тоді як найважливіші питання стають причиною розбрату. «Очікується, що вони захищатимуть інтереси своїх служб або відомств; у той же час, їхні рішення вважаються такими, що відповідають національним інтересам»[21, 154]. Кожен командувач штабу намагається отримати для свого

відомства найкращі умови щодо бюджету, пріоритету розвитку програм, кількості персоналу, стратегічної залученості і переконати у важливості саме його штабу. Оскільки керівникам потрібно сформуванати спільну позицію в умовах запропонованого бюджету, то вони починають торгуватися одне з одним та надають одне одному взаємні послуги(logrolling). Якщо у них не вдається сформуванати єдину позицію, то тоді питання може бути вирішено ієрархічно. Зазвичай розподіл, зроблений Міністром оборони, не влаштовує нікого, тому актори зацікавлені у вирішенні непорозумінь між собою. Президент виступає арбітром, який приймає остаточне рішення щодо стратегії з урахуванням всіх наявних альтернатив. Після того як стратегія була створена, вона може піддаватися лише несуттєвим змінам під тиском зовнішніх груп, що не брали участь у розробці стратегії. Адміністрація зацікавлена у тому, щоб розроблена стратегія не викликала суспільного резонансу та залишалася непомітною, оскільки нові інтереси багатьох груп суспільства зруйнують наявну рівновагу[21, 146-197].

З іншого боку, чим більше грошей витрачається на оборону, тим менше грошей йде на необоронні витрати. «Цілі безпеки, загального добробуту, зниження податків і збалансованого бюджету можуть бути легітимними, але це не обов'язково робить їх сумісними»[21, 198]. Збільшення легітимності одного виміру відбувається за рахунок легітимності іншого. Якщо у певний момент існує загроза безпеки країни, то дії для забезпечення цієї безпеки будуть мати більшу легітимність порівняно з іншими цілями. Таким чином, на президента покладається відповідальність не тільки за прийняття стратегії відповідно до існуючих загроз, а також за затвердження стратегії у відповідності до потреб внутрішньої політики. У разі невиправдано великих витрат на безпеку, потреби внутрішньої політики будуть переважати серед суспільства[21, 197-199].

До Другої світової війни американське суспільство мало цікавилася безпековою ситуацією, оскільки не існувало значних загроз безпеці. Після Другої світової війни Америка знаходилася у постійному конфлікті з СРСР. Стратегія

стримування потребувала багато ресурсів і мала різні варіації. Оскільки протистояння з СРСР прогнозувалося у довгостроковій перспективі, то важливим елементом поставала економіка. Страхом американських політиків було те, «що радянська стратегія полягала в тому, щоб довести США до інфляції та банкрутства»[21, 203]. У випадку значних військових витрат, щоб мати рівноцінні сили з СРСР, Америка могла втратити те, що вона намагалася захистити: економічне процвітання, соціальний добробут і безпеку. С. Гантінгтон називає це балансування між внутрішніми і зовнішніми цілями «Великим рівнянням». До нього належать наступні компоненти: витрати на внутрішню політику, витрати на зовнішню політику (зокрема, на оборону), регулювання податкової системи та намагання збалансувати бюджет[21, 197-218].

Під час Корейської війни бюджет на оборонні витрати зріс з 12 мільярдів доларів на початку 1950 року до 50 мільярдів у 1953 році. До 1956 року витрати на оборону зменшилися до 39 мільярдів, але все ще були значними з метою стримування загроз від СРСР. З 1957 року інфляція та запуск СРСР першого супутника спонукали до збільшення витрат на рівні 45 мільярдів доларів. У той же час, адміністрація намагалася збалансувати бюджет, щоб стримати інфляцію; починаючи з 1956 року, було збільшено витрати на вирішення внутрішніх проблем. «...Адміністрація Ейзенхауера усвідомила, що відкладеним вимогам щодо програм внутрішніх витрат більше не можна чинити опір, і запровадила нові програми...»[21, 209]. Економіка росла, а тому збільшувалися надходження до бюджету і відповідно ініціювалися нові програми для росту соціального добробуту[21, 207-234].

Для С. Гантінгтона стратегія стримування є лише перехідною ланкою до майбутньої стратегії. Стратегія стримування продемонструвала себе з позитивної сторони, адже найкращим показником її ефективності є те, що Америка продовжує існувати і комунізм не зміг досягнути значних успіхів у світі. Однак стратегія стримування розрахована на біполярний світ. Автор зауважує, що на світовій політичній арені з'являються нові актори у вигляді західних країн

Європи, що відновилися після війни, держави Африки та Азії, а тому в майбутніх стратегіях необхідно брати до уваги новий розподіл сил[21, 426-449].

У попередній праці увага військовим питанням виражалася з ідеологічних позицій. Інститути піддавалися впливу з боку ліберальних традицій, однак ідеологія мала бути змінена задля ефективного функціонування інституту. У цій праці С. Гантінгтон вбачає творення політики як боротьбу інститутів задля досягнення своїх інтересів. У часи, коли зовнішня, внутрішня та військова політика не відповідають інтересам одне одного, виникає дисбаланс. Дисбаланс триває до того часу, поки цілі кожної політики не будуть між собою гармонійно поєднані. Впродовж довгих періодів часу в США існувала рівновага інтересів між цими політиками, і відповідно військовій політиці не приділялася значна увага суспільства. Однак зростання ролі США на світовій арені та конфронтація з СРСР призвели до дисбалансу попередньої рівноваги.

1.3 «Політична влада: «США/СРСР»

Наступна праця “Політична влада «США/СРСР» була написана у співавторстві з З. Бжезинським у 1964 році. Основний акцент робиться на дослідженні двох антагоністичних політичних систем: США та СРСР. Автори намагалися вийти за рамки діалектичного порівняння двох систем і показати їхню схожість у певних процесах, однак подекуди самі потрапляють до діалектичних пасток.

У цій праці можна прослідкувати спробу поєднати два підходи: інституціоналізм раціонального вибору та історичний інституціоналізму. Ці два підходи мають різні точки старту у своїх дослідженнях. Якщо історичний інституціоналізм досліджує макросередовище, акцентуючи увагу на змінах впродовж тривалого відрізка часу, то інституціоналізм раціонального вибору звертає свою увагу на деталі мікросередовища, акцентуючи увагу не стільки на темпоральних і казуальних особливостях, скільки на стратегічних аспектах впродовж короткого проміжку часу (вибори, прийняття законів). Розуміння діалектичної взаємодоповнюваності цих двох підходів з’явилося лише в середині

1980-х років серед праць третього покоління дослідників інституціоналізму раціонального вибору[28, 10-11]. Оскільки праця С. Гантінгтона і З. Бжезинського з'явилася на 20 років раніше, недоречно звинувачувати їх у невідповідності теоретичним вимогам у поєднанні двох підходів. Однак недоречно було б проігнорувати можливість проаналізувати цю працю з урахуванням останніх досліджень щодо взаємозалежності даних підходів.

Важливими поняттями для розуміння взаємозалежності двох підходів для І. Кацнельсон і Б. Вайнгаста є преференції та обставини. «Преференції означають схильність людей до певної поведінки за певних обставин, коли вони розрізняють альтернативи, які вони оцінюють абсолютно або відносно. Але преференції можуть значною мірою бути продуктом обставин та інститутів, які, виступаючи посередниками між діями людей та масштабними історичними подіями, можуть визначати причини того, як люди насправді обирають»[28, 7]. Кожен підхід звертає увагу на преференції та обставини, але звертає у різних масштабах. Взаємозалежність цих підходів чудово демонструє практичний приклад, що наводять автори. Інституціоналізм раціонального вибору задає певні преференції, наприклад, ціль бути переобраним. Однак буде неправильним розуміти цей стратегічний інтерес як перманентний. Цей інтерес є стратегічним пріоритетом відповідно до відносних обставин у середовищі інституту. Аналізуючи Конгрес США, можна стверджувати, що не завжди основною ціллю було переобрання, оскільки під час періоду «Перед війною» (Antebellum era) до Конгресу обиралися на один термін, щоб отримати винагороду від партії, без бажання повторного обрання. Оскільки обставини в інституті можуть змінюватися, відповідно можуть змінюватися і преференції акторів. Історичний інституціоналізм бере за основу макрозміни у преференціях, залишаючи поза увагою стратегічні преференції акторів у короточасній перспективі, а інституціоналізм раціонального вибору не надає достатнього значення історичним змінам у стратегічних преференціях акторів. Без історії неможливо

підтвердити стратегію; без стратегії неможливо повністю дослідити історію[28, 1-27].

«У Сполучених Штатах протягом трьох десятиліть після 1920 року відбувся фундаментальний перехід від індивідуалістичних, моралізаторських цінностей протестантської етики з їхнім акцентом на досягненнях до більш толерантних, групоцентричних цінностей 1950-х років з їхнім акцентом на сьогоденні»[19, 55]. Рішення, що продукуються політичною системою США, для авторів, є компромісними із залученням процесу торгів (bargaining), де остаточне рішення є не ідеологічним, довгостроковим, а радше є погодженням інтересів усіх акторів з короткостроковою перспективою[19, 17-71].

«Ідеологія та революція - ключові слова для Росії; консенсус та еволюція описують Америку»[19, 29]. Так автори описують фундаментальні поняття для кожної системи. Еволюція і консенсус в Америці – це тривалий процес змін американських цінностей. Колоністи XVII століття привезли з собою конституціоналізм; у XVIII столітті до конституціоналізму було додано лібералізм, який проголошував індивідуалізм, права людини та свободу невід’ємним доповненням конституційних прав; у XIX столітті було включено демократію. Таким чином, конституціоналізм, лібералізм та демократія разом сформували компромісний фундамент американських цінностей. «Система функціонує, втім, доти, доки всі основні політичні угруповання відчують, що вони мають потенційний інтерес у всіх основних американських політичних переконаннях, і доки ні демократичний, ні ліберальний, ні конституційний вектор не стане виключною власністю однієї групи»[19, 47]. «... Американська думка переходить від морального абсолютизму до сучасного релятивізму»[19, 30]. Релятивізм, на думку авторів, був закладений з самого початку з «...вкоріненого страху американців перед «усталеною релігією»[19, 32]. Страх перед усталеною релігією переріс у відсутність офіційно визнаної національної релігії і толерування релігійної багатоманітності. Незважаючи на те, що американські цінності досі присутні у XX столітті, однак вони ніяк не впливають

на політичні рішення. Політичні рішення приймаються виключно з прагматичних поглядів, де треба знайти найкраще рішення за якнайширшого можливо консенсусу. «Більш аморфні американські цінності та доктрини рідко пов'язані безпосередньо з політичними діями. Американці бачать природний розрив між принципами та доцільністю»[19, 22];[19, 17-71].

Автори ділять політичні системи на два типи: інструментальний та ідеологічний. В ідеологічному типі політичні лідери намагаються насадити свої переконання та цінності суспільству. «...Політична система , що лише відображає усталені соціальні моделі і покликана захищати існуючий характер суспільства та сприяти його розвитку в усталеному, непорушному руслі. Таку систему можна назвати інструментальною»[19,72]. Залучення індивіда у таку систему відбувається поетапно, де участь беруть багато організацій, на відміну від СРСР, де контроль за цим має винятково партія. Від початкової школи, де прививають патріотизм і повагу до президента, до університетів, де люди стають більш прагматичними. «З часом на зміну романтичному дитячому образу приходять розчароване, цинічне або байдуже ставлення до політики та політиків, характерне для дорослого американця»[19, 84];[19, 71-129].

Важливим моментом є те, як дисиденти взаємодіють з політичною системою США. Авторі ділять дисидентів на 2 типи: ортодоксальні і неортодоксальні. Неортодоксальні дисиденти - ті індивіди, що не підпадають під розуміння американських цінностей і намагаються їх знищити. Існування неортодоксальних дисидентів дозволено, але лише до того моменту, доки їх дії не несуть загрози державі і безпеці. Цінності ортодоксальних дисидентів знаходяться в рамках американських цінностей, але вони є тими індивідами, які «вказують на розрив між американськими ідеалами та американською реальністю»[19, 113]. Протистояння виникають між трьома групами: радикальними дисидентами, які апелюють до американських цінностей з метою великих змін у політичній системі; консервативними дисидентами, які звертаються до американських цінностей, але для захисту наявного порядку у

політичний системі; та між третьою групою – прагматиками, які зазвичай постають з'єднуючим ланцюгом між радикалами та консерваторами. Прагматики виступають за напрям руху, запропонований радикалами, однак виступають проти різких змін; поступові, невеликі кроки є рецептом успіху. «Взаємодія ідеологічного авангарду, прагматичного центру та ідеологічної консервативної опозиції спостерігається у більшості великих американських політичних суперечок»[19, 114-115];[19, 104-121].

Автори наводять три практичних приклади таких протистоянь. Перший приклад - це протистояння під час ратифікації Конституції США: А. Гамільтон і невелика група хотіли бачити сильну, централізовану державу; консервативні антифедералісти виступали проти централізованої влади. Прагматична середина погодилася з пропозицією радикалів, але «не з ідеологічних міркувань, а тому, що це було необхідними з точки зору нагальних практичних потреб правопорядку, економічного розвитку та захисту від зовнішніх загроз»[19,115]. Другий приклад - це громадянська війна, коли радикальні аболіціоністи виступали за скасування рабства; консервативний Південь виступав проти; прагматична середина вирішила справу через «різноманітні законодавчі акти, кожен з яких є відповіддю на певну нагальну потребу»[19,115]. «...Скасування рабства у 1863 році виправдовувалося не моральними принципами, а військовою необхідністю»[19,115]. Останній приклад - є питанням расової сегрегації. Радикальні захисники прав цивільних виступали за скасування сегрегації; консервативні частини суспільства, відповідно, проти такої ініціативи; Адміністрація Дж. Кеннеді зайняла прагматичну середину[19, 104-121].

Дж. Кеннеді, формуючи електоральну базу перед виборами 1960 року, виступав за надання ширших прав афроамериканцям; йому вдалося переконати афроамериканських виборців віддати голоси саме за нього. Варто зазначити, що «особисто Кеннеді виступав за більш рівні права для афроамериканців»[19,283]. Однак після обрання Президентом США він мав знаходити спільну мову з Конгресом, де переважали консерватори. Для реалізації передвиборчих обіцянок

у внутрішній політиці Дж. Кеннеді мав балансувати між перевагами Конгресу та власними передвиборчими обіцянками, тим самим відкладаючи питання расової сегрегації. Такі дії дозволили президенту реалізувати інші контрверсійні питання внутрішньої політики за двопартійного консенсусу, однак викликали шквал негативу від афроамериканської спільноти, які вимагали негайного вирішення питання. Масові протести дійшли до того рівня, коли відкладати проблему більше не було можливості; всі питання внутрішньої та зовнішньої політики втратили пріоритетність порівняно з питанням громадянських прав. Незабаром адміністрація Кеннеді представила Конгресу новий закон, що значно розширював та захищав права афроамериканського населення. «Представники адміністрації захищали його перед Конгресом з міркувань моралі, рівності та справедливості. Однак його представлення в Конгресі в червні 1963 року було прагматичною відповіддю адміністрації на нагальну потребу «перенести боротьбу з вулиць у суди»[19, 294];[19, 253-263; 19, 283-295].

Чи було це прагматичне рішення насправді? Насправді, в результаті цього протистояння перемогли радикальні ліберали, які виступали за повну відміну расової сегрегації. Автори писали цю працю у розпал протестів у 1963 році, тому були в русі історії, про яку писали. Проте самі автори попередньо зазначають, що «Президент Кеннеді не зміг зберегти «консенсус» щодо громадянських прав. Афроамериканські лідери, різко порушивши консенсус і поляризувавши думки, змусили його стати лідером однієї зі сторін, а не посередником між ними»[19, 293]. Представлення нового закону щодо цивільних прав було не стільки прагматичним результатом стратегії адміністрації Кеннеді, скільки вимушеним вибором однієї зі сторони під тиском радикальних лібералів. Саме вимоги ліберальних радикалів запустили і формували процес політичного рішення; представлення закону адміністрацією Кеннеді було безапеляційним прийняттям вимог ліберальних радикалів, а не пошуком консенсусу між радикалами і

консерваторами: модель співпраці з південними консерваторами незабаром розпалася, а рух проти расової сегрегації остаточно переміг.

Найпроблемнішою частиною цієї книги є аналіз зовнішньої політики обох держав, а в особливості Америки. «Вільсонівський підхід² домінував в американському розумінні міжнародних відносин аж до Другої світової війни. Лише тоді, в результаті важкого досвіду, американці поступово прийшли до розуміння того, що зовнішня політика включає в себе маніпулювання соціальними та економічними силами всередині інших країн, а також управління відносинами між державами»[19, 58]. Однак, автори зазначають, що прагматичний підхід до зовнішньої політики досі конфліктує з моралістським та легалістським підходами, що накладає певні обмеження на Америку. Підхід до зовнішньої політики СРСР і Америки розділяється як ідеологічний і неідеологічний [19, 56-71]. В. Таубман зауважує, що С. Гантінгтон і З. Бжезинський не змогли побачити, що «поєднання «ідеалізму» і «реалізму» заслуговує на назву ідеології, оскільки кожна складова виходить за межі вузько визначеного національного інтересу на користь узагальнених припущень про природу людини і суспільства»[38, 195]. Важко не погодитися з цією думкою, оскільки з самого початку протистояння з СРСР сприймалося з ідеологічного погляду: потрібно було зупинити розповсюдження комунізму для збереження вільного, демократичного світу. Війна у В'єтнамі, яку автори не змогли передбачити, почалася лише за рік після написання цієї книги. Причини початку цієї війни важко назвати прагматичними розрахунками: США втягнулася у війну, з якої вийшла знекровленою, підірвавши авторитет як всередині країни, так і на зовнішній арені; витратила значну кількість ресурсів як людських, так і матеріальних; і врешті-решт програла. Основною причиною інтервенції було саме ідеологічне підґрунтя: не допустити розповсюдження комунізму. Це рішення потім неодноразово критикувалося, наприклад, теоретиками-реалістами

² Наголос на важливості самовизначенні країн, підтримка поширенню демократичних та капіталістичних цінностей(Ліберальний інтернаціоналізм).

міжнародних відносин, для яких є важливими прагматичні розрахунки, наприклад, Г. Кіссінджером та Г. Моргентхау.³

Поняття “ідеології” у цій праці подається у надто вузьких рамках, що призводить до спотворення самого визначення. При теоретичному обґрунтуванні ідеологія губиться у надмірному зверненні до історичної свідомості та функціональності; йдеться не стільки про визначення теоретичного підґрунтя ідеології, скільки про окреслення основ марксизм-ленінізму. Діалектика, яку закладають автори, являє собою протистояння ідеологічних переконань проти американських цінностей, що зводиться до антагоністичного конфлікту довгострокових, гнучких цілей марксизму-ленінізму та недалекогоглядного, прагматичного стилю вирішення проблем американцями.

У своїй праці автори наводять наступне висловлювання Дж. Кеннеді щодо СРСР: «якби Радянський Союз дбав лише про свої національні інтереси і про забезпечення кращого життя для свого народу в умовах миру... не було б нічого, що могло б порушити відносини між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки»[19, 36]. «Його⁴ ширший підхід був невизначеним: він мало вказував на те, куди, на його думку, рухається світ, а в його наголошенні на праві кожної нації «жити по-різному» не було конкретного розмежування програмних чи інституційних альтернатив»[19, 36]. Вузьке визначення ідеології з апеляцією виключно до марксизм-ленінізму призвело до неможливості авторів відстежити наявність ідеологічних зачатків в американських цінностях. «Право кожної нації жити по-різному», очевидно, не є висловлюванням прагматичних ідей, а радше демонстрацією ліберальної ціннісної моделі, що повторює Вільсонівський підхід. Г. Лассвел та А. Каплан, позичаючи основні поняття у К. Мангайма, пишуть наступне: «ідеологія - це політичний міф, що функціонує для збереження соціальної структури; утопія - для її витіснення»[30, 123; 33]. В. Муллінс

³ Див. напр. H. Kissinger. Diplomacy; H. Morgenthau; E. Rafshoon. A Realist's Moral Opposition to War: Han J. Morgenthau and Vietnam

⁴ Дж. Кеннеді

зазначає: «цей функціональний підхід до розмежування ідеології та утопії нагадує нам, що одна і та ж символічна структура може мати різні функції по відношенню до політичної системи. Так було, наприклад, з лібералізмом і більшовизмом, кожен з яких відігравав революційну роль на одному історичному етапі, а на іншому - консервативну»[35, 501]. Відсутність у американських цінностях(ідеології) того функціоналу, яким вони наділяють ідеологію(утопію) марксизм-ленінізму, не означає, що в американських цінностях цей функціонал відсутній.

Автори, порівнюючи дві системи переважно у діалектичний спосіб, наклали на себе обмеження. «Найбільш сумнівним аспектом цієї книги є те, що вона не пропонує всеосяжної, систематичної основи для визначення тенденцій та їхньої проєкції на майбутнє»[3, 1507]. Схожу думку щодо цієї праці висловлює В. Таубман[38]. С. Гантінгтон і З. Бжезинський перенесли стратегічні інтеракції між акторами в інститутах на мікрорівні на ціннісний вимір макрорівня американського суспільства. Таким чином, домінантні саме в стратегічному середовищі прагматичні переконання, постали домінантними переконаннями всіх американців. У цій праці прагматична атмосфера інститутів продукує прагматичну американську політичну культуру. Однак стратегічна взаємодія між акторами не є єдиним джерелом відображення їх політичних переконань, а є радше інституційною рамкою, у якій актори намагаються виробити спільне рішення. Прагматизм є елементом мікрорівня, але при цьому не має ставати елементом макрорівня; невідповідність, яка буде виправлена С. Гантінгтоном у наступних працях.

1.4 «Політичний порядок у мінливих суспільствах»

Книга «Політичний порядок у мінливих суспільствах» була написана у 1968 році. У цій праці С. Гантінгтон теоретично обґрунтовує процес політичної модернізації суспільств, звертаючи увагу на аспекти, що впливають на формування політичного порядку у суспільствах. У залежності від

інституціоналізації політичної системи, можна припустити, на якому етапі модернізації знаходиться суспільство. Головними підходами, що можна простежити у цій праці, постають інституціоналізм раціонального вибору та історичний інституціоналізм. Основну увагу автор приділяє саме інститутам та їх функціям. Історичний інституціоналізм дозволяє зрозуміти, як автор аналізує умови формування певного інституціоналізованого середовища (макрорівня). Інституціоналізм раціонального вибору дозволяє дослідити теоретичну основу концепції політичного порядку(мікрорівня).

С. Гантінгтон продемонстрував слабкість класичної теорії модернізації, яка спиралася на універсальність демократичних, капіталістичних цінностей у процесі модернізації суспільств[13, 31]. Процес модернізації дозволяє індивіду вийти за рамки традиційного сприйняття світу людиною, де світ сприймається як даність; можливість повпливати на навколишній світ або змінити його у традиційному середовищі відсутня. Перехід до модерності відбувається, коли людина перестає бути об'єктом політики та починає набувати суб'єктності. «Модерність починається тоді, коли людина розвиває почуття власної спроможності, коли вона починає думати, що спочатку вона може зрозуміти природу і суспільство, а потім, що вона може контролювати природу і суспільство для власних цілей»[18,129].

Модернізація суспільства призводить до збільшення вимог щодо політичної участі. «Соціальні та економічні зміни: урбанізація, підвищення рівня грамотності та освіти, індустріалізація, поширення засобів масової інформації - розширюють політичну свідомість, примножують політичні вимоги, розширюють політичну участь»[18, 5]. Традиційні політичні інститути не спроможні задовільнити щораз більший попит на політичну участь, через що відбувається їхня деградація. Соціальний та економічний розвиток випереджають розвиток політичних інститутів, що призводить до політичної нестабільності. «Соціальна мобілізація передбачає зміни в очікуваннях людей, груп і суспільств; економічний розвиток означає зміни в їхніх можливостях»[9,

34]. Соціальні та економічні фактори є рушієм модернізації як такої, але не є запорукою політичної модернізованості. С. Гантінгтон робить наголос на розрізненні двох понять: модернізованості суспільства(процес, що завершився) та модернізації суспільства(процес, що триває). Модернізовані суспільства – це ті суспільства, що мають стабільний політичний порядок, а ті, що модернізуються – суспільства, у яких відбувається соціальна та економічна модернізація і, можливо, вони навіть закінчилася, але поки не завершилася політична модернізація. Однак важливо розуміти, що традиційні спільноти можуть бути політично стабільнішими, аніж країни, що модернізуються, адже їх політичні інститути відповідають соціальним та економічним очікуванням; відповідно одна, більш соціально та економічно розвинена країна, але яка ще не завершила процес політичної модернізації, може бути більш політично нестабільною за іншу менш розвинену країну, що модернізується[18, 1-39].

«Рівень політичної спільності, якого досягає суспільство, відображає відносини між його політичними інститутами та соціальними силами, які його складають»[18, 8]. Традиційне суспільство мало єднальну основу у вигляді релігійної або родинної спільності, однак, чим суспільство стає неодноріднішим і складнішим, тим більше воно потребує складніших політичних інститутів. «У суспільстві, де всі належать до однієї суспільної сили, конфлікти обмежені і вирішуються через структуру цієї соціальної сили»[18, 9]. У складній спільноті з соціальною неоднорідністю без політичних інститутів завжди буде політична нестабільність. «За повної відсутності соціального конфлікту політичні інститути не потрібні; за повної відсутності соціальної гармонії вони стають неможливими»[18, 9]. Політичні інститути, таким чином, необхідні для створення інституціоналізованої арени для досягнення політичних цілей всіма соціальними групами. Політична модернізація характеризується трьома відмінностями порівняно з традиційним політичним ладом: раціоналізацією авторитету і політичних інститутів; диференціацією політичних функцій, традиційні інститути продукували політичну активність на невелику кількість

населення, а сучасні інститути структурують масову політичну активність; великі маси населення беруть участь в політиці[18, 1-39].

Автор ділить політичні системи на 2 типи: громадянські та преторіанські. Для виникнення політичного порядку необхідна інституціоналізована політична система. «Інституціоналізація - це процес, за допомогою якого організації та процедури набувають цінності та стабільності. Рівень інституціоналізації будь-якої політичної системи можна визначити за адаптивністю, складністю, автономністю та узгодженістю її організацій і процедур»[18, 12]. «Інститути - це стабільні, цінні, повторювані моделі поведінки»[18, 12]. Політичний порядок визначається через співвідношення політичної інституціоналізації та політичної активності. У громадянських системах високий рівень політичної інституціоналізації відповідає рівню політичної активності, що переходить у політичний порядок та стабільність. У преторіанських системах навпаки політична активність груп переважає рівень інституціоналізації політичних інститутів, тоді виникає політична нестабільність. Найважливішим для утримання політичного порядку є рівень керованості суспільством. Важливо, щоб суспільство асоціювало себе з наявними політичними інститутами, а політичні інститути мали легітимність серед населення. І США, і СРСР, і Великобританія вважаються С. Гантінгтоном громадянськими суспільствами, незважаючи на різну форму правління, у той час як деякі демократичні режими можуть вважатися менш стабільними за комуністичні режими через неспроможність забезпечити необхідну інституціоналізацію для прийняття в політику всіх соціальних груп[18, 1-39; 78-93].

У традиційному суспільстві село домінувало над містом: землевласники та сільська аристократія домінували у політиці; селяни були політично аморфними, а в місті могла існувати певна бюрократія, проте вона підпорядковувалася королю або ж аристократії. Модернізація змінює баланс сил. Урбанізація призводить до зародження міського середнього класу, який намагається скинути сільську аристократію. З часом, місто стає політичним центром; вся політична боротьба

відбувається між міськими групами. Урбанізація призводить до того, що місто розростається і багато жителів сіл вимушені мігрувати до міста. У ранні європейські процеси модернізації село відіграло вже відносно незначну роль у подальшому перетворенні політичних інститутів. «...Урбанізація та індустріалізація зазвичай досягали високого рівня до того, як основна маса сільського населення ставала доступною для політичної мобілізації. Сільське населення втрачало свою чисельну вагу, коли воно починало брати більш активну участь у політичному житті»[18, 74]. Однак сільське населення відіграє важливу роль у політичному житті тих країн, що модернізуються пізніше. Завдяки новим засобам комунікації та транспорту соціальна свідомість у селян продукується значно швидше ніж раніше. Основною проблемою постає політична взаємодія традиційного села та модерного міста. Процес політичної модернізації завершується у той момент, коли село приймає міські модерні цінності та політичне управління міста над селом[18, 72-78].

«У сучасному суспільстві, в якому беруть участь усі громадяни, політичні партії доповнюють або замінюють традиційні політичні структури як ключові інститути для організації масової участі в політиці»[18, 82]. Партії є продуктом модерну. Вибори, бюрократія та парламенти є результатом традиційного суспільства; у модерному суспільстві вони постають оновленими версіями традиційних інститутів, але з урахуванням потреб сучасності. Політична партія феномен модерної доби, вона допомагає мобілізувати широкі маси населення у політичне життя. Партії, завдяки залученню широких мас, дозволяють надавати легітимність політичним інститутам. Сила партії визначається тим, скільки населення вона може мобілізувати для участі у політиці. У спільнотах, де традиційні інститути були слабо розвинені або відсутні, партія стає не допоміжним засобом, а інститутом, що легітимізує владу. «Корупція, розкол, нестабільність і схильність до зовнішнього впливу - все це характеризує слабкі партійні системи, а не сильні. Насправді, це риси слабких політичних систем, яким бракує стабільних та ефективних інститутів влади. Партії дійсно можуть

створювати стимули для корупції, але розвиток сильної партії призводить до того, що інституціоналізований суспільний інтерес замінює фрагментарні особисті інтереси»[18, 405];[18, 78-93; 397-433].

Причинами, що спонукали до ранніх процесів модернізації держав Європи, С. Гантінгтон вбачає у війнах та соціальних конфліктах. Постійні війни, як громадянські, так і міждержавні, змушували нарощувати військову міць і позбуватися всіх груп, які заважали даному перетворенню. «Створення військової сили вимагало національної єдності, придушення регіональних і релігійних дисидентів, розширення армії та бюрократичного апарату, а також значного збільшення державних доходів»[18, 122].

Автор виділяє типи ранньої модернізації, які вилилися у стійкі демократії: континентальний, британський і американський. Крах традиційного фундаменту призвів до раціоналізації влади; абстрактний вищий закон почав втрачати свою силу. «Суверенітет закону дозволяв множинність влади, оскільки жоден орган влади не є єдиним джерелом права» [18,100]. Для процесу модернізації необхідна сильна централізована влада; фундаментальний закон може закріпити результат модернізації, але закон не може проводити процес модернізації, це мають робити люди[18, 93-109].

У континентальній Європі суверенітет закону був замінений на монарх-суверена, за якими встановлювалося божественне право королів, що, у свою чергу, надавало необхідної легітимності. В Англії спроба Стюартів затвердити свою легітимність через апеляцію до божественної королівської влади вилася у встановлення суверенітету парламенту, а не монарха. У Америці встановилися традиційне бачення суверенітету тюдорського типу⁵, де основою поставав фундаментальний закон, який був відтворений у конституції. У континентальній Європі представником нації був монарх; у Англії спочатку представником народу

⁵ єдність суспільства і держави, гармонійне існування різних гілок влади, підпорядкування уряду фундаментальному закону, переплетення правової та політичної сфер, баланс влади між королем і парламентом[19].

був король, а парламент позиціонувався як представництво територіальних одиниць, однак незабаром парламент отримав функції представництва народу і право діяти на благо народу. В Америці президент є представником нації в цілому, а члени законодавчих органів до XX століття сприймалися як представники певних територіальних груп[18, 98-122].

«В Європі раціоналізація влади та централізація влади супроводжувалися функціональною диференціацією та появою більш спеціалізованих державних інституцій та органів»[18, 109]. Однак виконавчі та адміністративні органи не мали тієї влади, що мали законодавчі інститути(монарх або ж парламент). Європа рухалася у бік концентрації влади та диференціації функцій, а «в Америці, як і в тюдорській Англії, влада була поділена не тільки через поділ законодавчих функцій, але й через інші розподілені функції між кількома інститутами, що створило систему «стримувань і противаг», яка вирівняла владу»[18, 109]. Наприклад, у країнах Європи роль глави держави і голови уряду виконують різні люди, а у США Президент є главою держави, уряду і навіть лідером партії. Розподілення влади між всіма інститутами і їхнє часткове накладання однакових функцій призводить до зменшення ефективності державного управління[18, 98-122].

Європейська модернізація політичних інститутів передувала збільшенню політичної активності населення. Монарху потрібно було подолати феодальні упередження минулого, щоб це зробити йому необхідна була влада. Влада використовувалася для модернізації політичних інститутів і суспільства; модернізація створювала нації. Після появи нових соціальних груп та розширення економічної самосвідомості у Європі відбувся перехід від абсолютної монархії до встановлення суверенітету народу. «Розширення участі у виборчому процесі в Європі передбачало поступове поширення виборчого права від аристократії до великої буржуазії, дрібнішої буржуазії, селян і міських робітників»[18, 127]. У країнах, де збереглися традиційні інститути, які забезпечували часткову участь народу(Англія, Швеція), цей перехід відбувався з

меншою політичною нестабільністю. У таких країнах, наприклад, як Пруссія та Франція, де влада абсолютного монарха фактично знищила традиційні інститути, які забезпечували доступ до політичного впливу(Генеральні Штати і Рейхстаг⁶), політична активність суспільства викликала політичний безлад[18, 109-134].

У США політична активність суспільства розпочалася раніше за всі інші країни без політичної модернізації інститутів. Більше того, США залишається державою з традиційними інститутами, але при цьому політично модернізованим суспільством. Такий феномен виник через два фактори, які відіграли важливу роль при політичній модернізації інститутів Європи, але не були наявні в Америці: відсутність класовості суспільства та небезпек зі сторони інших держав. Відсутність аристократії, можливість вертикального та горизонтального соціального руху, наявність достатньої кількості землі та ресурсів призвело до усталення егалітарних норм. Виборче право відносно швидко поширилося на більшу частину населення. «Множинність інститутів створювала безліч можливостей досягнення політичного впливу. Групи, позбавлені впливу на загальнонаціональному рівні, могли домінувати на рівні штатів або на місцевому рівні»[18, 129]. Відсутність суттєвих зовнішніх загроз дозволила США відмовитися від необхідності утримання великої армії; сутички на кордонах з індіанцями вирішувалися за допомогою міліції(militia), що пішла ще з часів Тюдорів. Наявність сприятливих умов дозволила модернізуватися суспільству без модернізації інститутів. Будь-яка соціальна група могла отримати політичний вплив та захищати свої інтереси. «Таким чином, інституційний плюралізм, що зберігся з минулого, спочатку стимулював розширення політичної участі, а потім сам був посилений нею»[18, 129]; [18, 122-134].

«Американці мають ту велику перевагу над іншими народами, що вони прийшли до демократії без демократичних революцій; вони народилися рівними, а не виборювали рівності»[1, 412]. Влучний опис А. Де Токвіля демонструє, чому

⁶ Священної Римської імперії

приклад американців у побудові політичних інститутів не може бути наслідуваний. Більшість держав намагаються побудувати нову державу зі старим суспільством, а «Америка, з іншого боку, історично була новим суспільством, але старою державою»[18, 135]. Соціальна та економічна нерівність у більшості країн, що перебувають у процесі модернізації, не дозволяє відтворити американський досвід, де існувало однорідне суспільство і достатнього ресурсів. Американці, спираючись на власний досвід, намагаються модернізувати інші країни за допомогою економічних дотацій, однак це призводить лише до більших соціальних вимог та політичної нестабільності. Для розбудови стабільної та ефективної політичної системи спочатку потрібно створити політичні інститути, які будуть здатні задовольнити рівень політичної участі населення. В інакшому випадку держави, яким не вдається провести модернізацію інститутів, можуть звести досвід до СРСР з однією централізованою партією.

Підсумовуючи, можна наголосити на тому, що у цій праці саме інститути продукують політичну культуру. Функціональне розуміння демократичних процесів через функції інститутів призводить до підпорядкування культури. Культура постає залежною від функцій інститутів. Втім, умови для створення інститутів залежать від унікальних історичних, географічних, соціальних та безпекових умов суспільства. Однак створення необхідних умов, дозволяє досягти функціональності інститутів. Основою політичних процесів та політичного порядку постають саме інститути. Інституціоналізоване середовище створює подальші умови для кристалізації громадянського або преторіанського суспільства в залежності від можливості інститутів увібрати політичну активність населення. Інститути є рушіями процесу модернізації, що призводить до зростання соціальної та економічної мобілізації; соціальна та економічна модернізація формує необхідність реформації інститутів відповідно до політичної активності соціуму.

1.5 «Криза демократії»

Аналіз С. Гантінгтона щодо стану демократії в Америці є частиною ширшого дослідження Тристоронньої комісії (Trilateral Commission) щодо реальності можливої кризи демократії у США, Європі та Японії, яке було проведено у 1975 році. Основні підходи повторюються з попередньої книги, адже ситуація, що досліджується, перекликається з темою минулої роботи. Історичний інституціоналізм з його допоміжними концепціями: залежності від шляху та критичними точками – розкриває причину збільшення політичної активності населення США. Інституціоналізм раціонального вибору дозволяє зрозуміти причину неефективності уряду.

У 1960-х роках в Америці відбувся демократичний сплеск, що може мати негативний вплив на керованість країни. «Основна ідея полягає в наступному: розквіт демократії в Сполучених Штатах у 1960-х роках призвів до значного розширення державної діяльності (governmental activity) та суттєвого зменшення впливу уряду (governmental authority)» [22, 64].

Критичною точкою старту розширення державної діяльності стає 1948 рік, коли в наступні 5 років відбувається зрушення в бік значного збільшення витрат на оборону (Defense shift) через початок Корейської війни та загрозу з боку СРСР. Витрати на оборону збільшилися з 4% ВНД (Валовий національний дохід) у 1948 році до 13% у 1953 році і разом з необоронними витратами становили 28% ВНД (20% у 1948). Державні закупівлі товарів і послуг становили 22% від ВНД (12% у 1948). З 1954 року до 1966 року Адміністрація Д. Ейзенхауера випрацювала стабільну модель з державними видатками на рівні 27-28% ВНД, де 9-10% йшло на оборону. Державні закупівлі товарів і послуг були в межах 19-22% ВНД [22, 65-74].

У середині 1960-х років відбувся зсув в бік збільшення виплат для покращення соціального добробуту (Welfare shift). Основні причини такого зсуву: В'єтнамська війна та сам демократичний сплеск. У 1974 державні видатки збільшилися на 33% ВНД, але вони збільшилися за рахунок необоронних витрат; оборонні

витрати були на рівні 6% ВНД. Державні закупівлі товарів і послуг збільшилися за цей період на незначні 2%. «Ця різниця, безумовно, означала, що значна частина збільшення державних видатків була у формі трансферних платежів, наприклад, соціальних виплат і пільг, а не додаткових державних внесків до валового національного продукту»[22, 68];[22, 65-74].

Якщо у 1950-х більшість населення висловлювало думку за необхідність більших витрат на оборону, то у 1960-70-х роках американське суспільство виступало за збільшення витрат на домашні програми. У 1960 році 21% американців вважали, що на оборону витрачають недостатньо, 18% схилилися до зворотної думки, а 45% сказали, що рівень витрат був правильним. Влітку 1969 вже 52% американців вважали, що на оборону витрачається занадто багато, 8% вважали, що замало, і 31% висловилися, що на оборону витрачається вдосталь[22, 71]. «Основне збільшення державних витрат упродовж 1960-х років відбулося на освіту, соціальне забезпечення та пов'язані з ним страхові виплати, суспільний добробут, відсотки за державним боргом, охорону здоров'я та лікарні»[22, 70]. Після того, як відбувся зсув у бік соціального добробуту, то різко почав зростати дефіцит бюджету. З 1965 року за десять років дефіцит в сумі був на 112 мільярдів доларів, з яких 75 мільярдів лише за останні 4 роки. Це у свою чергу прискорило інфляцію і у разі подальшого збільшення соціальних витрат може призвести до фіскального краху. Основну причину такого зсуву С. Гантінгтон вбачає в природі демократії. «Зсув у бік добробуту полягав у розширенні політичної участі та посиленні прихильності до демократичних і егалітарних норм, які існували в 1960-х роках»[22, 74];[22, 65-74].

Егалітарний поштовх призвів до того, що всі аспекти, що суперечили егалітарному баченню почали набувати негативної конотації. «Влада, заснована на ієрархії, досвіді та багатстві, вочевидь, суперечила демократичному та егалітарному характеру того часу, і протягом 1960-х років усі три елементи зазнали жорсткої критики»[22, 75]. Зсув у бік соціального добробуту привів до більшої політичної участі різних груп. Вони вимагали рівності у можливостях

щодо політичної участі. У свою чергу, збільшення політичної участі груп вилилося у кристалізацію їх політичних позицій щодо контроверсійних питань. Збільшення політичної активності призвело до збільшення політичної поляризації суспільства. Основні питання, що мали найбільший політичний пріоритет наступні: соціальні питання, расові проблеми та військова політика. Кожен з елементів дуже ідеологічний сам по собі, що вилилося у поділ суспільства на лібералів та консерваторів[22, 74-102].

Радикалізація поглядів груп призвела до вимог негайного вирішення проблем; вони критикували компромісні політики уряду. «Політичні лідери відчужували все більше і більше людей, намагаючись догодити їм за допомогою перевіреної часом традиційної політики компромісів»[22, 78]. Неможливість вирішення проблемних питань породжувало розчарування в уряді та недовіру до політичної ефективності інститутів. Якщо в кінці 1950-х років 75% американців вважало, що уряд працює на благо народу, а 17% респондентів думали, що уряд задовольняє інтереси впливових людей. У 1972 лише 38% вважали, що уряд робить все для народу, а 53% відповіли, що політичні рішення приймаються в інтересах елітарних груп. Опозиційна роль телебачення та газет, які набрали неабияку довіру у суспільстві, почала проявлятися у постійній критиці будь-яких рішень влади, що додатково антагонізувало уряд. Висвітлення у медіа двох подій: Уотергейтського скандалу та розсекречення паперів Пентагону - лише поглибило недовіру до влади[22, 74-102].

«Керованість демократії залежить від співвідношення між владою урядових інститутів та владою опозиційних інститутів»[22, 78]. Інститут президента почав втрачати довіру серед населення. Для С. Гантінгтона цей інститут є основним у цьому балансі, оскільки президент США має найбільший інструментарій для ініціювання та балансування політик. «Коли президент не в змозі управляти, коли він не в змозі керувати співпрацею ключових осіб, які приймають рішення в суспільстві та уряді, ніхто інший не в змозі забезпечити таку ж цілеспрямованість та ініціативність»[22, 92]. Недовіра до уряду з боку суспільства та важливих

політичних акторів вилилася у скептичність уряду щодо власних дій. Поразка у В'єтнамі, провальна соціальна політика та пришвидшення інфляції – всі ці аспекти становили додатковий тиск на владу. Ефективність президентського управління зменшувалася зі зникненням сильних лідерів і зменшенням залежності бюрократичного апарату нижчих рівнів від Президента США[22, 74-102].

Проблема полягає в наступному: більші соціальні витрати призводять до значних дефіцитів бюджету, що, в свою чергу, призводить до росту державного боргу США, а це, у свою чергу, значно пришвидшує інфляцію. Для вирішення цих проблем потрібен ефективний уряд, однак рівень довіри до уряду серед суспільства падає. Ідеологізація питань відбувається через надмірну політичну участь нових груп, які тепер «сприймають політику як все більш важливу складову свого життя»[22,112], а тому всередині цих груп розвивається групова свідомість та викристалізовується політична позиція. «Суспільство формує очікування, які уряд не в змозі задовольнити»[22, 104];[22, 102-113].

Рішення проблеми автор вбачає в модеруванні демократії. По-перше, «У багатьох ситуаціях претензії на компетентність, старшинство, досвід і особливі таланти можуть переважати над вимогами демократії як способу встановлення влади» [22, 113]. Існують інститути, управління якими за допомогою винятково демократичних принципів, може зруйнувати ефективність самого інституту. Як приклад, автор наводить університет і армію, де викладачів та старше командування обирали б студенти і солдати відповідно. По-друге, С. Гантінгтон вважає, що потрібно зменшити політичну участь суспільства. «Ефективне функціонування демократичної політичної системи зазвичай вимагає певної міри апатії та неучасті з боку деяких осіб і груп» [22, 114]. Оскільки з'явилися нові групи, залучені до політичної активності, то тепер всі групи політичних акторів повинні створити самообмеження щодо політичної активності[22, 102-113].

Корені демократичного сплеску, що призвів до втрати авторитету уряду та збільшення політичної участі, С. Гантінгтон вбачає в американських цінностях. «Коріння цього сплеску слід шукати в базовій американській системі цінностей і в прихильності, яку групи суспільства відчують до цієї системи цінностей»[22, 112]. Лібералізм, егалітаризм та демократизм набирають нової ваги під час переломних соціальних змін і є рушієм, що продукує процес змін, однак більшість часу ці цінності залишаються непомітними і прихильність до цих цінностей відроджується лише, коли виникають соціальні зміни. «Сила віри під час таких періодів ціннісного піднесення призводить до того, що люди кидають виклик усталеній владі і докладають значних зусиль, щоб змінити державну структуру так, щоб вона більш відповідала цінностям»[22, 112];[22, 102-119].

Уперше, можна прослідкувати рівноцінний вплив інститутів та політичної культури одне на одного в політичних процесах. Функціональність інститутів підриває культурну стабільність, а політична культура підриває функціональність інститутів. Два процеси розвивалися одночасно: державні інститути збільшували видатки на соціальні витрати, а американські цінності продукували нові соціальні вимоги. Як результат, відбулося порушення стабільності інститутів, які почали втрачати довіру через неможливість задовольнити всі соціальні вимоги, що призвело до пробудження американського кредо; у той же час, відбулося порушення стабільності політичної культури, яка спонукала поставити такі соціальні вимоги, які уряд не може задовольнити.

1.6 «Американська політика: Перспектива дисгармонії»

Праця С. Гантінгтона «Американська політика: Перспектива дисгармонії» була написана у 1981 році. У цій праці автор досліджує американське кредо та який вплив воно має на американську політику. Американське кредо відтепер постає частиною політичних інститутів. Політичні ідеали та цінності починають інкорпороватися в генезис інститутів. Відтак, можна долучити третій неоінституційний підхід – соціологічний інституціоналізм. У цій книзі

соціологічний інституціоналізм можна простежити у взаємодії з історичним інституціоналізмом.

Соціологічний інституціоналізм «...йде далі, стверджуючи вплив соціального контексту, який формує або навіть «конститує» соціальних акторів, визначаючи їхні ідентичності та цілі»[44, 58]. Основним аспектом, що досліджується у соціологічному інституціоналізмі постає культура та ідеї. «Проблеми, які зазвичай ставлять соціологічні інституціоналісти, полягають у поясненні того, чому організації приймають певні набори інституційних форм, процедур або символів»[14, 947]. У традиції соціологічного інституціоналізму поняття інститутів трактується ширше ніж в інституціоналізм раціонального вибору та історичному інституціоналізмі. Інститути у цьому підході ототожнюються з культурою; культура та ідеї самі стають інститутами. Дії індивіда в інституті скеровуються не стільки власними очікуваннями або інституційними нормами, скільки культурним, нормативним контекстом, прийнятним в конкретному соціумі. «Вважається, що уявлення про себе та ідентичність соціальних акторів складаються з інституційних форм, образів і знаків, які надає соціальне середовище»[14, 947] Легітимізація інститутів, таким чином, відбувається не через ефективність чи користь самого інститутів, а через відповідність інституту до соціальних ідей та норм. Зміни стаються відповідно, коли інститут втрачає соціальну легітимність, тобто коли він перестає відповідати нормам соціуму[14, 946-950; 44, 57-69; 4].

«... Сполучені Штати були засновані на певних політичних ідеалах і надихалися обіцянкою або мрією про свободу і рівність. Ці політичні ідеали є центральними для американської національної ідентичності і відіграли вирішальну роль у процесі американської політичної еволюції та розвитку»[16, 10]. Політичні ідеали американців наступні: свобода, рівність, індивідуалізм, егалітарність, демократія та верховенство закону. Ці політичні ідеали формують національну ідентичність Америки. Американська ідентичність, вважає С. Гантінгтон, є не стільки результатом історичних, культурних, географічних

факторів, скільки результатом проголошення і сповідування певних політичних ідеалів. «Таким чином, Сполучені Штати виникли завдяки свідомому політичному акту, утвердженню певних базових політичних принципів і дотриманню конституційних угод, що ґрунтуються на цих принципах»[16, 26]. Політичні ідеали є консенсусними для переважної більшості населення і разом вони формують американське кредо(American creed). Бути американцем – це бути уособленням цих ідеалів. Етнічні групи можуть зберігати свою національну ідентичність і при цьому все одно бути американцями. Іммігранти, що прибувають в Америку, переслідуючи мрію про ці ідеали, асимілюються з цими ідеалами. В Америці існує лише одна ідеологічна основа – американське кредо, яке розповсюджується на багато різних народів. Якщо в країнах Європи в одній країні може існувати декілька конкуруючих ідеологій, то в Америці ідеологія одна і вона конкурує сама з собою. Якщо прибрати американські політичні ідеали, знищити політичну систему США, зруйнувати її інститути, тоді зруйнується американська національна ідентичність. «...У Сполучених Штатах, як ні в одному іншому суспільстві, ідеологія та національність злиті воєдино, і зникнення першої означає кінець другої»[16, 10];[16, 1-31].

У цій праці нове розуміння американської політики С. Гантінгтоном частково заперечує свої висновки у попередніх книгах. Раніше автор визначав американську політику у рамках консенсусу цінностей, з яких випливала прагматична позиція та існування багатьох груп інтересів, але тепер він доводить те, що ці теорії не можуть описати американську політику в цілому: «Політика груп інтересів(Interest-group politics) становить основну частину американської політики більшу частину часу, але вона не описує всю американську політику весь час. Теорія консенсусу помиляється, постулюючи низький рівень конфліктів в американському суспільстві»[16, 105].

Намагаючись вибудувати теорію, яка б могла повніше розкрити природу американської політики, С. Гантінгтон звертається до політики кредо(creedal politics). Основна ідея цієї теорії полягає в тому, що американська політика - це

протистояння ідеалу проти реальності. «Ці зусилля, спрямовані на приведення політичної реальності у відповідність до політичних принципів, є основним джерелом політичних змін в Америці»[16, 32]. «Поширений консенсус щодо ліберально-демократичних цінностей є основою для оскарження легітимності американських політичних практик та авторитету американських політичних інститутів. Консенсус є зовнішнім стандартом для оцінки інститутів, і часто для їхньої суворої оцінки»[16, 32]. Інститути ніколи не зможуть досягнути бажаного ідеалу, а тому завжди будуть поставати об'єктами критики[16, 31-61].

Якщо попередньо у працях С. Гантінгтон були три основні групи в американській політиці: ліберали, прагматики та консерватори, то у цій праці постають лише дві групи: радикальні ліберали та ліберали-консерватори. Основна політична боротьба відбувається між радикалами, для яких реальність не відповідає американським ідеалам, та між консерваторами, які не бачать необхідності змінювати наявні практики, адже їх реальність відповідає їхньому розумінню ідеалів. «У Сполучених Штатах, навпаки, усталені інститути стикаються з постійним викликом їхній легітимності. Розрив між реальним та ідеальним створює особливу національну проблему когнітивного дисонансу»[16, 62];[16, 61-85].

Вирішення проблеми когнітивного дисонансу неможливе в США. Якщо відмовитися від ідеалів, які продукують цей дисонанс, тоді зникне американська ідентичність. Якщо вирішити цей когнітивний дисонанс, то завжди з'явиться новий. Таким чином, ця теорія передбачає циклічність у політиці США. Автор визначає 4 типи реакцій, що є відповіддю на дисонанс: моралісти, циніки, самовдоволенні та лицеміри. Моралісти намагаються усунути невідповідність між ідеалами та реальністю, змінюючи політичні інститути так, що, вони відповідали їх ідеалам. Після періоду пасіонарності американського кредо настає період толерування розриву, оскільки люди не можуть довгий період часу підтримувати моральну активність такого рівня. Циніки починають усвідомлювати, що пробіл можна виправити лише зміною самої системи, а не

конкретних інститутів: «відчуття того, що розрив має бути усунутий, змінюється відчуттям того, що нічого не можна змінити»[16, 69]. Якщо на попередньому типі знижується моральна складова, то у наступному пригнічується сприйняття реальності. Самовдоволенні ігнорують пробіл між ідеалами та реальністю. Це результат втоми від тривалого толерування наявного пробілу між ідеалом та реальністю. Проблема когнітивного дисонансу вирішується намаганнями звернути свою увагу на інші проблеми. Наступна реакція – лицемірство. Лицеміри вважають, що ідеали та реальність відповідають одне одному. Для цього типу США не просто мрія про ідеал свободи та демократії, а вона є в реальності втіленням цієї мрії. «Ідеологічна природа національної ідентичності означає, що американці не можуть нескінченно відмовлятися від утвердження основних цінностей і принципів національного віровчення»[16, 70]. З часом, нові групи намагаються викрити хибу в уявленнях, що апелюють до відповідності ідеалу та реальності, тоді суспільство знову наповнюється моралізмом з метою поставити інститути і ідеали у відповідність одне одному. «Лицемірне ототожнення реальності з ідеалом поступається місцем моралізаторському засудженню реальності з точки зору ідеалу»[16, 70]; [16, 61-85].

Більшість часу у політичному житті американців продовжуються періоди цинічності, самовдоволення та лицемірства. У ці періоди «лицемірство вищого та вищого середнього класів поєднується з цинізмом робітничого та нижчого класів, щоб зберегти статус-кво»[16, 74]. Політика груп інтересів(Interest-group politics) може пояснювати політичну взаємодію акторів у ці періоди, однак вона не пояснює чому ці періоди виникають на відміну від теорії політики кредо. Періоди морального піднесення в американській історії відзначаються циклічністю та відносною короткочасністю, однак саме моралістичні періоди продукують найважливіші зміни у політичній системі США[16, 61-85].

Періоди морального піднесення характеризуються наступними аспектами: атмосфера невдоволення: «американці зненавиділи себе, тому що вони не були собою»[16, 92]; зневага до ієрархічності та влади; вимоги щодо розширення

політичної участі; декларування основних вимог на базі американського кредо; американці прагнуть структурно змінити існуючі інститути, але важливим є те, «що замість того, щоб розвивати і просувати нові політичні інститути, вимагається, щоб існуючі інститути були реформовані у світлі основних цінностей цієї ідеології»[16, 113]; задані вимоги переслідуються з шаленою моральною пристрастю та запалом. Американці унікальні тим, що звертаються до ідеалів минулого, щоб відтворити їх в майбутньому. «Цінності та ідеали, до яких звертаються, є традиційними; їхня легітимність і привабливість випливає з їхньої попередньої присутності в американській історії. Водночас, вони містять обіцянку, надію, мрію про реалізацію цих цінностей у недалекому майбутньому»[16, 94];[16, 85-130].

Автор визначає три фактори, що провокують моральне піднесення: надмірна концентрація влади; соціальні, економічні, культурні та демографічні зміни(екзогенні фактори); циклічність самого історичного процесу. Всі три фактори є важливими для розуміння приливів морального піднесення і є взаємодоповнюючими. Питання влади є центральним для американського кредо: поняття свободи завжди протистоїть поняттю влади. «Жоден уряд не може існувати без певної міри ієрархії, нерівності, свавільної влади, таємниці, обману та встановлених моделей підпорядкування і субординації. Американське кредо, втім, ставить під сумнів легітимність усіх цих характеристик влади. Його ідеї суперечать природі влади в цілому»[16, 39]. Сильна влада становить небезпеку; влада в США має бути непомітною: якщо уряд сприймається як надто владний, то це слабкий уряд; якщо уряду вдається владарювати і не привертати уваги, то це сильний уряд. В екзогенні фактори С. Гантінгтон закладає наступні моменти: моральне піднесення відбувається в періоди економічного зростання, коли люди забувають про насувні проблеми і мають більше часу, щоб цікавитися політикою, в подальшому артикулюючи власні політичні інтереси; покращення економічного становище призводить до соціальної мобілізації та продукування нових потреб і вимог; стрімке економічне піднесення призводить до нерівного

розподілу ресурсів, що призводить до соціальної депривації і бажання відновлення справедливості; молоде населення є дуже чутливим до моралістичного піднесення, а тому зазвичай стає його основним рушієм, намагаючись скинути порядки старшого населення та повернути ідеал у реальність. Третій фактор – циклічність. Автор вважає, що існує певна тенденція в американській політиці, що продукується ідеалами американців. Кожні 60-70 років відбувається моральне піднесення. «Звернення до однієї реакції, як правило, створює психологічні умови, сприятливі для виникнення іншої реакції: моралізм з часом породжує цинізм, цинізм породжує самовдоволення, самовдоволення призводить до лицемірства, а лицемірство з часом відроджує моралізм»[16, 147];[16, 31-42; 138-149]. С. Гантінгтон визначає чотири періоди морального піднесення в історії США: Американська революція(1760-80ті), Джексонівська ера(1820-40ті), Ера прогресивізму(1890-1920-ті) та масові протестні рухи(1960-1970-ті). Кожен з цих періодів підпадає під визначені автором умови.

Американська революція «задала політичну та ідеологічну модель для наступних періодів пристрасі до кредо(*creedal passion*)»[16, 115]. Сама революція є великою політичною реформою інститутів. Американці боролися проти імперської влади Великої Британії. Якщо у книзі «Політична влада: США/СРСР» автор формулює тезу про Конституцію США як результат прагматичного рішення, то у цій праці автор стверджує, що формування відбулося на основі політичних ідеалів. Батьки-засновники США боялися злої природи людини, тому влада мала бути обмежена. До важливих перетворень можна віднести: встановлення влади народу, відміна рабство у північних штатах, прийняття Білля про права, скасування прімогенітури, чинів та інших пережитків феодалізму. У Джексонівську еру боролися з монополіями, Другим банком США(керувався приватними інтересами), кокусами. Якщо у попередньому випадку влада мала бути обмежена, бо природа людини зла і вона може скористатися цією владою, то ситуація тепер була зворотна: оскільки природа

людини раціональна і високоморальна, то не існує потреби у владі. Моральне піднесення вилилося у формування національних партій, розширення інтересу до виборів, розширення виборчого права для білих чоловіків та виборних посад, відміна цензу, відбулася загальна демократизація політики. У Еру прогресивізму боролися з трестами та різними підприємствами, що узурпували економічну владу. Було впроваджено перші антитрестові закони, закони, що регулювали бізнесову сферу, прямі праймеріз, прямі вибори сенаторів, виборче право для жінок. У 1960-1970-х роках виступали проти узурпації влади виконавчим урядом, в особливості президентом (Уотергейтський скандал та папери Пентагону), військово-промисловим комплексом. Нова боротьба проти праймеріз, адже попередній період морального піднесення не зміг впоратися з партійними босами, які все ще контролювали призначення кандидатів, розширення політичної участі всіх соціальних груп, прагнення зменшити нерівність серед населення, розширення прав афроамериканців, акції протесту проти війни у В'єтнамі, збільшення популярного контролю над діями влади. Якщо у роботі «Політична влада: США/СРСР» цей моральний підйом взагалі не визначався і мав бути прагматично вирішеним Дж. Кеннеді, то у цій праці це нова хвиля відновлення відповідності ідеалу та реальності [16, 85-130].

У цій праці відбувається культурний зсув, який вплинув на подальші праці С. Гантінгтона. «Існує спільна тема, яка проходить через усі пізні роботи Гантінгтона»... ця тема - культура» [11]. Автор намагається виправити помилки попередніх праць. Відповідь на невирішені дилеми знаходиться у лоні політичної культури. Макрорівень тепер пояснюється не за допомогою інституційного інструментарію, а за допомогою політичної культури. Політична культура відтепер починає відігравати основну роль у формуванні функціональності інститутів. Ф. Фукуяма стверджує, що цей культурний перехід відбувся з наступної книги «Третя хвиля: Демократизація наприкінці XX століття», однак ми вважаємо, що даний перехід відбувається саме у цій книзі, що було продемонстровано за допомогою соціологічного інституціоналізму.

Якщо у своїй першій книзі автор пропонував відмовитися від лібералізму на користь консерватизму, то тепер ліберальні цінності стають ядром американської ідентичності і формують інститути. Інститути потрапляють в залежність від політичної культури. Американське кредо постає базисом американської нації. Політичні ідеали американського кредо перебувають у постійному конфлікті з самими собою; у постійному конфлікті ідеалу та реальності. Інститути створюються для того, щоб ідеал відповідав реальності. Коли реальність інститутів не відповідає ідеалу, тоді звертаються до ідеалів минулого, переосмислюючи їх, щоб відтворити у майбутньому. Гонитва за ідеалом призводить до масштабних політичних змін. Однак після реформування інститутів відповідно до ідеалу, виникає нове розуміння ідеалів, яке має бути знову втілене у реальність. Відмовитися від ідеалів неможливо, адже ці ідеали – це і є США.

РОЗДІЛ II

ПЕРЕХІД ДО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ

2.1 «Третя хвиля: Демократизація наприкінці XX століття»

Книга «Третя хвиля: Демократизація наприкінці XX століття» писалася у 1990 році. Основний акцент автор робить не на демократії як такій, а радше на причинах демократизації держав. Основне питання книги можна поставити так: які причини впливають на перехід держав від авторитарних режимів до демократичних? Вперше автор відходить від інституційного аналізу та намагається проаналізувати різні соціальні, економічні, політичні, культурні та релігійні фактори, що сприяють демократизації; відбувся перехід фокусу досліджень з інституційного аналізу на міждисциплінарність. У попередній праці автор наголошував на важливості політичної культури на формування інститутів, а тепер автор відмовляється від дослідження безпосередньо інститутів і фокусує свою увагу на аналізі факторів, що впливають на процес демократизації.

Оскільки існує велика кількість визначень, що таке міждисциплінарність, наприклад, тільки А. Колот дає 9 визначень того, як можна пояснити міждисциплінарність, тому існує потреба прояснити це поняття[2]. «Міждисциплінарність полягає в розробці, застосуванні або комбінуванні концептуальних інструментів з метою побудови всеосяжного загального погляду, теоретичного синтезу або інтегративної структури»[42, 39]. «Складність і гетерогенність культури вимагає від науковців певного рівня різноманітності, який, можливо, може бути належним чином досягнутий через міждисциплінарну взаємодію та зіставлення»[27, 21]. С. Гантінгтон у всіх наступних роботах намагається розробити загальні концепції, що виходять за рамки можливостей інституційного аналізу. Інститути починають відігравати другорядну роль. Автор відходить від дослідження функціональності інститутів у демократичних процесах та починає надавати перевагу дослідженню культурних, економічних та релігійних чинників. Якщо раніше інститути, у працях С. Гантінгтон,

впливали на формування культури, то в подальших працях культура буде формувати інститути. У залежності від особливостей культури буде аналізуватися функціональне наповнення інститутів. Оскільки такі поняття, як “демократія”, “цивілізація” та “ідентичність” зачіпають значну кількість наукових дисциплін, то видається виправданим вихід за межі інституційного аналізу. Інституційний аналіз втрачає ефективність при дослідженні економічних, соціальних, релігійних та культурних мотивів. У той же час, інститути творяться з цих мотивів.

«Хвиля демократизації - це сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, які відбуваються впродовж певного періоду часу і які значно переважають над переходами у зворотному напрямку за цей період часу»[23, 15]. Процес демократизації можна розділити на 3 послідовні етапи: знищення авторитарного режиму, встановлення демократичного режиму та подальша інституціоналізація демократичного режиму. Автор визначає три хвилі демократизації. Перша хвиля демократизація відбувалася з 1828 року до 1926 року. Критерії, які допомагають визначити демократизацію у цей період наступні: більше 50% дорослого чоловічого населення мають право голосу, влада має підтримку народу та переобирається через вільні вибори. Причини цієї хвилі автор вбачає в економічному зростанні, індустріалізації, соціальній модернізації, виникненню середнього класу та буржуазії, протестантизмі (75% країн цієї хвилі були протестантськими). Перший відлив цієї хвилі почався у 1922 році, коли до влади в Італії прийшли фашисти, та закінчився у 1942 році. Перший відлив характеризувався встановленням радикальних режимів. У 1943 році почалася нова хвиля демократизації, яка тривала до 1962 року, натхнена перемогою союзників у Другій світовій війні. Друга хвиля характеризується наступними аспектами: нав'язуванням демократії країнам, що програли у Другій світовій війні; перемогою союзників, яка безпосередньо вплинула на привабливість демократії; підйомом націоналізму в колоніях. Другий відлив почався у кінці 1960-х років і тривав до 1975 року. Третя хвиля почалася у 1974 році після

падіння режиму Салазара та тривала на момент написання книги. Не існує єдиного критерію, який міг би допомогти у визначенні процесу демократизації, у різні хвилі цей процес відбувається через певну комбінацію причин. С. Гантінгтон у цій праці приділяє основну увагу саме третій хвилі, намагаючись визначити збудники цього процесу та продемонструвати його основні характеристики[23, 3-40].

Третя хвиля демократизації зачепила 35 країн, що переходили від авторитаризму до демократії(деякі країни ці спроби провалили). Під авторитарними режимами автор розуміє всі режими, які не мають функціональної характеристики демократії – вільні, чесні та конкурентні вибори. Під визначення авторитарних режимів підпадають наступні варіації: військові режими, особистісні диктатури та однопартійні системи. У третій хвилі існує 5 моделей демократичних переходів: циклічна модель(постійні стрибки від демократії до авторитаризму і навпаки), модель другої спроби(перша спроба демократії була невдала, після чого повернувся авторитарний режим), перервана демократія(у таких країнах існує тривала демократична традиція, однак вона переривається на короткий проміжок часу, після чого відбувається повернення до демократії), прямий перехід(перехід від авторитаризму одразу до демократії), цей перехід особливо був притаманний першій хвилі демократизації, деколонізація(демократична країна нав'язує своїм колишнім колоніям демократичні інститути). Основні причини початку третьої хвилі наступні: проблема легітимності режимів, економічний розвиток і кризи, релігійні зміни, зовнішня політика високорозвинених країн, ефект сніжного кулі[23, 40-46; 23,, 110-121].

Після Другої світової війни у світовому політичному дискурсі закріпилася демократична риторика. Навіть країни, що були антидемократичними, намагалися апелювати до демократичних норм. «Навіть ті, чиї дії мали явно антидемократичний характер, часто виправдовували їх демократичними цінностями. Відкриті заперечення проти демократії як поняття майже зникли з

публічних дебатів у більшості країн світу»[23, 47]. Стрімкий соціальний та економічний розвиток вже не дозволяв апелювати до джерел легітимності минулого. Основними джерелами авторитаризму у другій половині XX століття були націоналізм та ідеологія. Комуністична ідеологія втрачала привабливість: бюрократична неефективність, економічне відставання від США, проблеми всередині ідеологічного блоку. Ідеологічний базис почав втрачати свою легітимність після тривалого часу невиконаних обіцянок. Націоналістичні уряди втрачали свою легітимність, коли не могли виконувати функції, які попередньо дозволяли їм перебувати при владі, наприклад, прихід до влади з метою придушення повстанців або вирішення економічних питань. Такі уряди або виконували свою функцію, після чого втрачали функціональну легітимність і не могли знайти нову, або не могли виконати обіцяну функцію, після чого також втрачали легітимність в очах суспільства; в особливості питання функціональної легітимності болюче для воєнних режимів, які безпосередньо аргументують свій прихід до влади конкретною функціональною обіцянкою. Особистісні диктатури зазвичай втрачали свою легітимність після смерті диктатора. Основним фактором, який міг підтримати легітимність режиму, була його ефективність. Однак ефективні режими призводили до соціального та економічного зростання, що, у свою чергу, призводило до складнішої інституційної системи[23, 46-59].

«Економічні фактори мають значний вплив на демократизацію, але вони не є визначальними»[23, 59]. Основні економічні проблеми, що спіткали авторитарні режими, частково перекликаються з проблемою легітимності. Перш за все, економічний спад ставив під сумнів ефективність авторитарного режиму. Деякі авторитарні країни після стрімкого економічного росту починали знищувати самі себе: створюючи ґрунт для демократії. «Процеси економічного розвитку, пов'язані зі значною індустріалізацією, призводять до створення нової, набагато більш різноманітної, складної та взаємопов'язаної економіки, яку авторитарним режимам стає дедалі важче контролювати»[23, 65]. Економічний розвиток зароджував середній клас, який потім ставав рушієм демократичних

перетворень. У разі стрімкого економічного зростання або кризи авторитарні режими вимушені були лібералізуватися, оскільки практики демократичних країн через економічні зв'язки проникали до авторитарних країн. Основну частину країн складають країни з середнім економічним розвитком – це зона транзиту, яка починається у вимірюванні рівня доходів від 1000 доларів до 3000 доларів. «У бідних країнах демократизація малоімовірна, в багатих країнах вона вже відбулася»[23, 60]. Економічний розвиток є одночасно і рятівною можливістю, яка дозволяє підтримувати авторитарний режим, і невідворотною причиною падіння режиму, зароджуючи основу для демократичного переходу[23, 59-72].

«С. Гантінгтон зазначив, що переважна більшість переходів Третьої хвилі відбулася в культурно християнських країнах, і що існує чітке релігійне підґрунтя для моделі демократизації наприкінці 20-го століття»[12]. 75% країн, що демократизувалися у третій хвилі були католицькими. Автор зауважує, що існує велика кореляція між християнством та демократизацією. У буддистських, конфуціанських або мусульманських країнах процес демократизації є рідким явищем. «Лідери протестантських і католицьких церков відігравали центральну роль у боротьбі проти репресивних країн. Видається правдоподібною гіпотеза, що поширення християнства сприяє демократичному розвитку»[23, 65]. Католицька церква вважалася авторитарною з ієрархічною структурою на відміну від протестантизму, основою якого є індивідуалізм і особистий зв'язок між людиною та Богом. Якщо раніше католицька церква була підтримкою для авторитарних режимів, то у 1960-ті роки відбувся доктринальний зсув. «Другий Ватиканський собор наголосив на легітимності та необхідності соціальних змін, важливості колегіальних дій єпископів, священників і мирян, відданості справі допомоги бідним, тимчасовості соціальних і політичних структур, а також на правах людини»[23, 78]. Папа Іван Павло II всіляко спонукував до повалення авторитарних режимів, відвідуючи країни та виголошуючи промови на захист демократичних цінностей. Цей перелом призвів до того, що у більшості

авторитарних режимів місцеві церкви ставали в опозицію до влади та давали потужний імпульс для демократичних перетворень[23, 72-85].

Зовнішня політика Європейської економічної спільноти, США та СРСР відіграла значну роль у третій хвилі. Підписання Гельсінських угод поклало на СРСР нестерпний тягар щодо дотримання основних свобод та прав людини. Дисиденти, апелюючи до цієї угоди, вимагали розширення прав, розхитуючи комуністичний табір. Західні країни акцентували увагу на порушенні підписаних угод зі сторони СРСР, вимагаючи їх виконання. ЄЕС завдяки своїм планам щодо розширення у південній Європі дав поштовх для демократичних перетворень Іспанії, Португалії та Греції. Демократичні цінності, що закладені в основу співтовариства, дозволяють зберегти демократичний процес цих країн та зацементувати його. США всіляко артикулювала на міжнародній арені важливість дотримання демократичних цінностей, будучи передовою наддержавою, вона мала широкий вибір інструментарію щодо заохочення демократичних перетворень. США фінансово допомагали опозиційним демократичним силам, запроваджували санкції та вчиняли економічний тиск на авторитарні режими, залучали дипломатичні зв'язки для лобіювання інтересів демократії, особливо важливу роль відіграли у прощтовхуванні «третьої корзини»⁷ до кінцевого варіанту Гельсінської угоди. Проведені в СРСР політичні реформи та лібералізація, сприяли відходу країн-сателітів СРСР від гегемона. Всі європейські країни радянського блоку досягли необхідного рівня ВВП для демократичного переходу, а НДР⁸ і Чехословаччина були на економічному рівні з провідними західними країнами. Контроль головного комуністичного режиму не дозволяв провести демократизацію, незважаючи на перебування в економічній зоні транзиту. «Михайло Горбачов відмовився від доктрини Брежнєва і дав зрозуміти східноєвропейським урядам, а також опозиційним групам, що

⁷ «У третьому кошику наголошувалося на правах людини, включаючи свободу еміграції та возз'єднання сімей, розділених міжнародними кордонами, культурних обмінах і свободі преси»[23].

⁸ Німецька Демократична Республіка

радянський уряд не буде вживати заходів для збереження існуючих комуністичних диктатур, а натомість виступає за економічну лібералізацію і політичні реформи»[23, 99];[23, 85-100].

Ефект снігової кулі наступний причинний фактор третьої хвилі. «Успішна демократизація відбувається в одній країні, і це заохочує демократизацію в інших країнах, або тому, що вони стикаються з подібними проблемами, або тому, що успішна демократизація в іншій країні свідчить про те, що демократизація може бути ліками від їхніх проблем, якими б вони не були, або тому, що країна, яка провела демократизацію, є могутньою або розглядається як політична та культурна модель»[23, 100]. У третій хвилі ефект снігової кулі виявився значно впливовішим, аніж в попередніх хвилях. Роль мас-медіа у світі значно змінилася порівняно з попередніми переходами. Масове телебачення, засоби комунікації, газети дозволяли швидко донести події. Зі збільшенням джерел масової інформації авторитарні режими були просто не здатні контролювати всі ресурси; це, у свою чергу, дозволяло проникати продемократичним джерелам у суспільство. Розвиток та швидкість засобів передачі інформації призводила до того, що демократизація на одному континенті, могла викликати схожі процеси на іншому. Падіння одних авторитарних режимів змушує замислитися лідерів інших авторитарних режимів щодо сили своєї влади. Деякі авторитарні правителі йдуть на незначні ліберальні поступки, з метою втримання снігової кулі подальше від своїх володінь, але це лише народжує нове підґрунтя для демократизації[23, 100-106].

Виникає питання: А чи буде відбуватися демократизація далі? Наскільки розповсюдження демократії взагалі можливе? С. Гантінгтон відповідає на це питання з урахуванням обмеженої раціональності: важко передбачити майбутні процеси, але можна зробити певні припущення. Він зазначає, що важливо слідкувати за розвитком п'ятих причинних факторів, що сприяли третій хвилі.

Релігія(саме християнська), політична атмосфера в світі та ефект сніжної кулі будуть відігравати відносно меншу роль порівняно з проблемою легітимності та економічного розвитку. Більшість протестантських та католицьких країн вже демократизувалися; ті, що ще не демократизувалися, переважно не могли цього зробити через контроль СРСР, але після лібералізації це радше питання часу. С. Гантінгтон ділить межі для сприятливого розвитку демократії: сюди потрапили Північна Америка, Європа(до лінії по західній Україні і Білорусі, де закінчується католицизм) та католицька Південна Америка. Можливі перетворення в країнах Африки, де є підґрунтя католицизму, однак країни Африки не підпадають під економічні вимоги. Політична атмосфера залежить від сили і демократичного дискурсу провідних вільних країн. США, наприклад, можуть втратити свою демократичну привабливість для інших країн або після падіння комуністичної ідеології почати звертати менше уваги на розвиток політичних режимів в інших країнах. Ефект сніжної кулі теж буде мати лише відносний вплив. Якщо немає процесів демократизації, то немає відповідної реакції на ці процеси. Може відбуватися навіть зворотній процес: демократичні режими будуть замінюватися авторитарними. Економічна стагнація та кризи можуть спотворювати пам'ять про авторитарне минуле, де може видаватися, що життя раніше було кращим. Збройна агресія могутньої авторитарної держави теж може призвести до зворотного процесу, коли для консерваторів і радикалів авторитарні режими будуть видаватися можливими і бажаними[23, 281-315].

Найважливішими елементами, що є критичними для демократизації, на думку автора, є легітимізація демократії та економічний розвиток. Автор ділить недемократичні країни на чотири сфери: марксистсько-ленінські режими, країни Екваторіальної Африки, ісламські держави та східна Азія(окрім Південної Кореї та Японії). Питання легітимації розбивається на дві частини: політичну та культурну[23, 294-315].

Політичне, у цьому контексті, означає те, що політичне керівництво відмовляється від демократичних перетворень, тому в країні не відбувається

впровадження демократичних реформ. Цю проблему автор адресує марксистсько-ленінським режимам. Міцна консервативна позиція влади зазвичай відкидає демократичні перетворення; смерть лідерів або втрата легітимації може підірвати консервативну заборону влади[23, 294-315].

Культурний аспект сприймається С. Гантінгтоном з двох позицій: у більш рестриктивному розумінні та у менш рестриктивному розумінні природи демократії. Більш рестриктивний погляд полягає в тому, що демократія призначена лише для Західного світу, де вона і народилася. «Серед п'ятдесяти восьми демократичних країн у 1990 році, з них тридцять сім країн західноєвропейських та латиноамериканських країн, населених вихідцями з Європи, шість східноєвропейських, дев'ять колишніх британських, американських та австралійських колоній і шість інших країн(Японія, Туреччина, Південна Корея, Монголія, Намібія і Сенегал»[23, 299]. Всі три хвилі демократизації склалися з переважної кількості країн Європи або з країн, де переважало населення вихідців з Європи. Туреччина відмовилася від ісламських принципів побудови держави, а Японія та Південна Корея були демократизовані за допомогою тиску США[23, 294-315].

Менш рестриктивний погляд на демократію передбачає, що демократія може прижитися в інших культурах, однак існують культури, де демократичні принципи сприймаються вороже. Автор визначає дві такі культури: конфуціанську та ісламську. У конфуціанстві «...підтримка порядку та повага до ієрархії були головними цінностями. Конфлікт ідей, груп і партій розглядався як небезпечний і нелегітимний. Найголовніше, конфуціанство ототожнювало суспільство і державу і не надавало жодної легітимності автономним соціальним інститутам, які б врівноважували державу на національному рівні»[23, 301]. Від рівня впливу конфуціанської культури на суспільство залежить його можливість до демократичного переходу. У країнах, де конфуціанський вплив відносно невеликий, наприклад, Південна Корея та Японія, тут можливий демократичний розвиток. Однак демократичні варіації Східної Азії є особливими. Навіть тут

прослідковується вплив конфуціанських ідей: існує основна партія або партійна коаліція; вони регулярно перемагають на виборах, тому боротьба за владу відбувається не між партіями, а всередині основної партії. «Егалітаризм і волонтаризм є центральними темами в ісламі»[23, 307]. Основна проблема полягає, втім, в тому, що в ісламі немає розрізнення між релігійною спільнотою і політичною спільнотою. Політичним лідером має бути обов'язково глибоко релігійний мусульманин, а основним законом постає Шаріат. Фундаментальний ісламізм унеможлиблює будь-яку демократію. Насправді, позиція С. Гантінгтона, щодо можливості приживання демократії в інших культурах, лежить посередині.

Він не вважає, що демократія притаманна лише Західному світу: раніше вважалося, що католицизм є надто ієрархічним для проростання демократії; плинність часу показала неправдивість цієї тези, а тому не можна накладати абсолютні рамки на певний процес. Щодо культур, які у своїх основах мають антидемократичні ідеї, то автор вважає, що «будь-яка велика культура, включаючи навіть конфуціанство, має деякі елементи, сумісні з демократією, так само як і протестантизм, і католицизм мають елементи, які є явно недемократичними»[23, 310]. «...Навіть якщо культура країни в певний момент є перешкодою на шляху до демократії, історично культури є динамічними, а не пасивними. Домінуючі в суспільстві переконання та погляди змінюються»[23, 310-311];[23, 294-315].

Важливим елементом для проростання паростків демократії є економічний розвиток, що продукує соціальну та економічну модернізацію. «Бідність є однією з головних, а можливо, найголовнішою перешкодою для демократичного розвитку. Майбутнє демократії залежить від майбутнього економічного розвитку»[23, 311]. Рівень доходів у 1000 доларів запускає процес соціальних та економічних змін такої інтенсивності, що можуть сприяти подальшим демократичним перетворенням[23, 294-315].

«У Китаї перешкоди на шляху демократизації в 1990 році були політичними, економічними та культурними, в Африці - переважно економічними, а в країнах Східної Азії, що швидко розвиваються, та в багатьох ісламських країнах - насамперед культурними»[23, 315]. Однак демократія не є життєздатною винятково у Західному світі. Якщо буди прибрані політичні, економічні та культурні перепони, то демократія може існувати за межами Західного світу. Культурні перепони змінюються з часом, адже культури є динамічними, а не статичними. Економічний розвиток бідних країн є перепорою, однак не перманентною і ця проблема теж може бути вирішена. Політична перешкода постає в консервативній владі, але лідери та уряди не бувають вічними.

У цій праці інститути, як було продемонстровано, вже перестають відігравати ту роль у дослідженнях С. Гантінгтона, яку вони відігравали у попередніх роботах. На передній план виходять соціологічні, економічні, культурні, релігійні та політичні аспекти. Якщо раніше всі ці аспекти були в залежності під час аналізу політичних інститутів, то тепер вони постають рівноцінними похідними у формуванні самих інститутів. У книзі «Політичний порядок у мінливих суспільствах» для побудови громадянського суспільства необхідна була інституціоналізована політична система, яка б відповідала політичній активності населення. У цій праці самих інститутів недостатньо. Більше того, основну роль у трансформуванні політичної системи тепер надається економічному розвитку, культурі та релігії. Всі ці чинники відіграють значну роль у процесі демократизації, однак вони не є аскриптивними для конкретної культури. Культура, на думку автора, може змінюватися, вона є динамічною, а не статичною. Економіку країни можна розвинути, а релігію змінити.

Не зважаючи на те, що сфера дослідження демократії перейшла з функціональності інститутів на міждисциплінарні аспекти, однак демократія все ще постає у цій праці доступною реальністю для всіх країн світу. Тобто, якщо будуть існувати сприятливі умови, визначені автором, то демократія можлива у всіх куточках світу. Соціальні, культурні, економічні та релігійні фактори можуть

еволюціонувати до необхідних умов, щоб в подальшому сприяти створенню демократичних інститут. «Час на боці демократії»[23, 316].

2.2 «Зіткнення цивілізацій і перекроювання світового порядку»

«Зіткнення цивілізацій і перекроювання світового порядку», певно, найвідоміша книга автора, але при цьому одна з найбільш контроверсійних його праць. Дана книга була написана у 1996 році та народилася зі статті «Зіткнення цивілізацій?», яка була відповіддю С. Гантінгтона на працю свого студента Ф. Фукуяма «Кінець історії та остання людина». У цій книзі автор постає радше як філософ історії, а не як політолог. Використовуючи цивілізаційний підхід, він намагається окреслити теоретичні рамки майбутнього світового порядку.

Основними філософами історії, які використовували цивілізаційний підхід, були О. Шпенглер та А. Тойнбі. Їхні фундаментальні праці, безперечно, вплинули на світогляд С. Гантінгтона. Однак у цій книзі він конструює власне цивілізаційне розуміння світу, проте позичаючи певні моменти у попередників. Концепцію «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона можна розглядати як середину між ідеями О. Шпенглером та А. Тойнбі.

О. Шпенглер розглядає цивілізацію через біологічний компонент; цивілізація постає як живий організм, який має період молодості, розквіту та занепаду. Розуміння цивілізації у циклічності є схожим із С. Гантінгтоном. Однак у О. Шпенглера культура та цивілізація постають розрізненими поняттями, тоді як у С. Гантінгтона ці поняття тотожні. О. Шпенглер вбачає у зарозумілості Заходу загрозу його існування. Він закликає взяти на озброєння «коперніковську систему», яка «не визнає привілейованого ставлення до класичної чи західної культури»[45, 18] Філософ просить відмовитися від помилкової «птоlemeївської системи». Кожна цивілізація є унікальною, а упередження, які має Захід, щодо своєї вищості над іншими цивілізаціями є хибними[45]

А. Тойнбі не погоджується з розумінням цивілізації О. Шпенглера, як живого організму, вважаючи, що існування цивілізації не має детермінанти. Цивілізації

отримують виклики, які вони мають вирішувати, після чого з'являється новий клик, на який потрібно знайти ще одне рішення і так відбувається циклічно. Якщо у О. Шпенглера занепад цивілізації був незворотною подією, то у розумінні А. Тойнбі все залежить від самої цивілізації. Цивілізація керується креативною меншістю, яка веде за собою аморфну більшість. Коли ця меншість не може впоратися з викликами, що ставляться перед нею іншою цивілізацією, тоді ця меншість стає правлячою меншістю, яка не може вирішити проблему, однак не хоче втрачати владу. Коли цивілізація не справляється із викликами, тоді вона занепадає. А. Тойнбі не сприймав можливість універсальної цивілізації, адже, на його, думку це концепт, в полоні якого є Захід[40]. Ці мотиви прослідковуються у С. Гантінгтона, який у схожому розумінні приходить до того, що західна цивілізація може занепасти через власну самовпевненість і неготовності до викликів, що постають перед нею. Західна цивілізація не є універсальною, а є лише одною з багатьох.

Уявлення про світ, як біполярну систему з двома наддержавами і країнами, що не приєдналися, після завершення Холодної війни втратило свою функціональність. Дехто, як приклад, Ф. Фукуяма, вважали, що настав кінець історії конфліктів і тепер ліберально-демократичні цінності будуть домінуючими у конструюванні світового порядку[10]. Дехто, наприклад, Ф. Нортроп, дивилися на світ скрізь діалектичні лінзи понять «Захід - не Захід», або «Захід-Схід» [36]. Втім, С. Гантінгтон переконаний, що наступний етап історії буде протистоянням цивілізацій. Світ вступає в поліцивілізаційну епоху, коли основну роль будуть відігравати цінності та переконання цивілізацій. «У світі після Холодної війни найважливіші відмінності між народами є не ідеологічними, політичними чи економічними. Вони є культурними»[20, 21].

«Цивілізація, таким чином, є найвищим культурним угрупованням людей і найширшим рівнем культурної ідентичності, який тільки може бути, якщо не брати до уваги те, що відрізняє людину від інших видів. Вона визначається як спільними об'єктивними елементами, такими як мова, історія, релігія, звичаї,

інститути, так і суб'єктивною самоідентифікацією людей»[20, 21]. Цивілізації завжди існували у світі. Одні цивілізації досягали свого піку могутності і зникали, а інші існують досі. Автор виділяє вісім цивілізацій: західну, конфуціанську (синосфера), японську, православну, латиноамериканську, африканську, індійську та мусульманську[20, 19-56].

С. Гантінгтон сприймає історію цивілізацій циклічно, а не лінійно. Молоді цивілізації є дуже енергійними, мілітаристичними і агресивними. Після юності може наступити період їхнього розквіту – «золота доба» - пік розвитку цивілізації. Після піку настає занепад, оскільки нові молоді та войовничі цивілізації починають знищувати стару та втомлену цивілізацію. Деякі цивілізації можуть зникати, деякі виживати, після чого повторювати цикли[20, 40-68].

Основою цивілізації, як було зазначено вище, стають різні культурні елементи, які роблять цю цивілізацію унікальною. Найважливішим аспектом, втім, для С. Гантінгтона стає релігія. Релігія насправді постає теоретичною базою для розробки теорії зіткнення цивілізацій. Основні лінії між цивілізаціями визначаються по релігійним кордонам. Автор прогнозує, що наступні конфлікти будуть базуватися на етнічних та релігійних суперечностях. Відновлюються старі ідентичності, які були втрачені в часи Холодної війни. «Найочевиднішою, найпомітнішою і найпотужнішою причиною глобального релігійного відродження є саме те, що мало б спричинити смерті релігії: процеси соціальної, економічної та культурної модернізації, які охопили світ у другій половині ХХ століття»[20, 97]. Після втрати ідеологічних основ, люди втрачали розуміння себе. Більшість регіонів з різноманітною цивілізаційною культурою, які жили у відносному мирі, з'єднані ідеологічною основою, почали поринати в етнічні війни. Релігія постала тим інструментом, що допоміг задовільнити ідентифікаційну прогалину у світі, де відбувається стрімкий соціальний та економічний розвиток. «У часи стрімких соціальних змін усталені ідентичності руйнуються, «Я» має бути переосмислене, а нові ідентичності - створені»[20, 97].

Релігія дає відповідь на ці питання, а ті релігії, що не здатні задовольнити потреби замінюються на інші, більш складні, що здатні продукувати необхідні відповіді[20, 81-108].

«Гантінгтон, зокрема, стверджує, що культура, зрештою, вкорінена в релігії, і що широка релігійна приналежність, а не більш специфічні ідентичності, структуруватимуть майбутній світовий порядок. Обидва ці твердження дуже проблематичні»[11]. З цією тезою важко не погодитися, адже С. Гантінгтон передбачав, що конфлікт між Україною та Росією неможливий, оскільки ці країни об'єднує православна релігія. Цивілізаційні кордони конструюються автором відповідно до релігійних кордонів; ці кордони постають ригідними межами, які не можна зрушити, адже якщо спробувати змінити свою цивілізаційну культуру, то країна стане розірваною. Війна РФ проти України показує, що релігійна ідентичність не може бути основою для формування цивілізаційної ідентичності. Г. Кройцман критикує такий підхід до визначення цивілізаційних меж, «адже відсутня мінімальна спроба зрозуміти і проникнути в основи власної або будь-якої іншої «цивілізації»[29, 262]

Важливими поняттями у цій праці постають наступні: розірвані країни(Torn countries), розколоті країни(Cleft countries) та ключові держави(Core states). Розірвані країни – це ті країни, де владна верхівка намагається встановити цивілізаційну модель, яка є чужою для країни, у той час, як просте населення не хоче кардинальних змін, наприклад, Туреччина(під час Ататюрка) або Росія(під час Петра Великого). Розколоті країни – це країни, в яких існують групи одразу з декількома цивілізаційними групами. До них належать, наприклад, Україна та Боснія та Герцеговина. Ключові держави – це країни, що є лідерами у своїх цивілізаційних межах і до них тягнуться цивілізаційні родичі, наприклад, США або Китай. У деяких цивілізаціях немає ключової держави, наприклад, у мусульманської або південноамериканської цивілізації такі держави відсутні, що може призводити до внутрішніх цивілізаційних конфліктів за роль лідера. Відсутність лідера також впливає на можливість вирішення та пом'якшення

конфліктів між цивілізаціями; основні непорозуміння і конфлікти будуть вирішуватися на рівні основних держав цивілізацій, а тому існує необхідність представлення регіону єдиним лідером, що має владу і повагу серед своїх цивілізаційних братів. «Цивілізація - це велика родина і ключові держави, як старші члени сім'ї, забезпечують своїх родичів підтримкою та дисципліною. За відсутності такої спорідненості, здатність більш потужної держави вирішувати конфлікти і встановлювати порядок у своєму регіоні обмежена»[20, 156];[20,125-163].

У різні періоди історії різні цивілізації домінували у конкретній географічній площині. Автор у книзі демонструє на історичних прикладах, що західна цивілізація не завжди була наймогутнішою цивілізацією. До бурхливого розвитку технологій та індустріалізації, цивілізації загалом рідко взаємодіяли між собою. Зазвичай, вони перетиналися у конфліктах на кордонах між цивілізаціями або ж під час торгівлі, однак безпосередній вплив однієї цивілізації на іншу був відносно незначний[20, 40-56].

У ранньому середньовіччі мусульманська цивілізація мала більш розвинену науку порівняно із західною цивілізацією. У Китаї папір використовувався з II століття і порох з IX століття, однак до Європи ці винаходи дійшли лише у XII-XIII і XIV столітті. Обмін досвідом та інформацією між цивілізаціями відбувався дуже повільно, а деякі цивілізації взагалі існували усамітнено, наприклад, цивілізації Північної Америки[20, 40-56].

У XVI столітті почалося стрімке зростання Західної цивілізації. Індустріалізація, економічне зростання, розвиток військової сфери, соціальна мобілізація призвели до створення модерних розвинутих держав. Перевага у військовій силі дозволяли без надмірних зусиль підкорити інші цивілізації. «На піку своєї територіальної експансії у 1920 році Захід напяму контролював близько 25,5 мільйонів квадратних миль, або майже половину земної кулі. До 1993 року цей територіальний контроль скоротився вдвічі - до 12,7 мільйона

квадратних миль»[20, 84]. Після Другої світової війни західна цивілізація була головним актором, що сформував нові міжнародні організації, наповнені власними цінностями[20, 68-91].

Особливості Західної цивілізації наступні: індивідуалізм, верховенство права, демократизм, протестантизм і католицизм, відділення церкви від держави, соціальний плюралізм, античний спадок, відсутність єдиної мови. Деякі характеристики повторюються з іншими цивілізаціями, однак ось такий набір є унікальним; ні одна інша цивілізація не має схожої комбінації характеристик. Однак це не робить їх гіршими або кращими, вони є просто іншими. Те, що особливості Заходу призвели до домінування впродовж декількох століть, не означає, що Захід буде домінантною цивілізацією у наступні роки[20, 68-82].

Інші цивілізації починають наздоганяти Західну цивілізацію. Модернізація, яку експортувала західна культура, дозволяє іншим цивілізаціям, що були залежними від Заходу, наздогнати його в економічній, соціальній, культурній та військовій сферах. Модернізація стає тепер надбанням різних цивілізацій; модернізація не могла бути надбанням лише Заходу, незважаючи на її походження звідси. Модернізація не є тотожною з вестернізацією. Те, що деякі країни намагаються наслідувати шлях Заходу, перебираючи на себе її культуру, може призвести лише до розірваності країни. Деякі країни, наприклад, як Японія та Китай прийняли модернізацію як незворотній факт прогресу, але відмовилися від вестернізації, підлаштувавши модернізацію під свій особливий культурний осередок. Як колись Китай поділився із Заходом папером та порохом, так і Захід показав Китаю переваги модернізації, однак від цих обмінів цивілізацій ні Захід не став більш азійським, ні у Китаї не відбулося вестернізації. «Незахідні суспільства можуть модернізуватися і модернізувалися, не відмовляючись від власної культури і не переймаючи масово західні цінності, інститути та практики»[20, 78];[20, 56-102].

С. Гантінгтон вважає, що Захід досі є домінуючою цивілізацією в економічних, соціальних, культурних та військових аспектах, але Захід переживає «золоту добу» свого розквіту, після чого може відбутися занепад. «Із занепадом західної могутності зменшується здатність Заходу нав'язувати західні концепції прав людини, лібералізму і демократії іншим цивілізаціям, а також зменшується привабливість цих цінностей для інших цивілізацій»[20, 84]. Вплив Заходу вже зменшився. Якщо Захід не вважається найбільш передовою країною у технологічному, економічному, військовому плані, то виникає питання: для чого переймати його культурні цінності? Більше того, після тривалого домінування Західної цивілізації деякі цивілізації ставляться до Заходу вороже і намагаються нівелювати домінування Заходу у світовій політиці. «Небезпечні зіткнення майбутнього, ймовірно, виникнуть через взаємодію західної зарозумілості, ісламської нетерпимості та китайської напористості»[20, 183];[20, 81-102; 20, 183-186].

Економіка азійського регіону в останні десятиліття розвивалася неймовірними темпами. Економічне піднесення регіону дозволяє менше спиратися на позицію та застороги країн Заходу. Азіати вважають, що незабаром з такими економічними темпами, вони зможуть наздогнати і обійти економічний рівень країн Заходу. Через глобалізм і неоліберальну економічну модель світ стає тісно взаємопов'язаний з економічними нитками між собою, тому великі економіки Азії починають набирати політичну вагу. «Це також означає, на думку східних азіатів, що Захід швидко втрачає свою здатність змусити азійські суспільства відповідати західним стандартам щодо прав людини та інших цінностей»[20, 107]. Більше того, азійські країни вважають, що досягли такого успіху винятково через свої культурні переваги. Дисципліна, ієрархія, авторитет, колективізм – надбання конфуціанства стають у пригоді під час економічного розвитку. Економічний розвиток країн Азії відбувається такими темпами через вищість азійської культури, порівняно з культурно і морально занепалим Заходом. Оскільки ключова країна цієї цивілізації, Китай, завжди позиціонувала себе як

центр світу і влади, то універсалізм ідей і цінностей вписаний у саму культуру конфуціанства[20, 102-109].

Загроза з боку мусульманської цивілізації полягає у швидкому демографічному розвитку і фундаменталізмі. Демографічний розвиток призводить до значного збільшення мусульман у порівнянні з іншими релігіями. Повернення ідей ісламу у всі сфери життя автор пов'язує з модернізацією мусульманської спільноти. Через повільний економічний розвиток багато освічених молодих людей залишаються без роботи або працюють за невелику зарплатню. Урбанізація та модернізація не принесли очікуваного результату процвітання, а тому все більше людей закликають до очищення мусульманського світу від західного впливу та повернення до власних культурних витоків. «Мусульмани відчують потребу повернутися до ісламських ідей, практик та інститутів, аби вони стали компасом і двигуном модернізації»[20, 116]. Іслам завжди був універсалістською релігією. Протистояння ісламу та християнства починається ще з часів середньовіччя. Ці дві релігії монотеїстичні, обидві вважаються єдино правильними, а тому конфлікти між двома релігіями ніколи не припинялися; у часи зменшення релігійної активності ці конфлікти стають менш інтенсивними. «...Цей фундаментальний конфлікт між двома великими цивілізаціями і способами життя продовжуватиме визначати їхні відносини в майбутньому так само, як він визначав їх протягом останніх чотирнадцяти століть»[20, 116];[20, 109-120].

Основні три сфери, у яких західна цивілізація протистоїть мусульманській та конфуціанській, наступні: військова сфера; права людини, демократичні цінності, легітимність західних міжнародних інститутів; імміграційні питання. Щодо військової сфери, то намагання Заходу у політиці стримування розповсюдження зброї сприймається іншими цивілізаціями як намагання Заходу зберегти свою перевагу у військовій силі, бажання що породжуються імперськими мотивами Заходу. У свою чергу, Захід вбачає нерозповсюдження зброї як універсальне благо, до якого прагне все людство. Віденська конференція

ООН, що стосувалася прав людини, продемонструвала зниження прийняття універсальних цінностей Заходу серед інших цивілізацій. «...Перед Віденською конференцією країни Азії зустрілися в Бангкоку і схвалили декларацію, в якій підкреслювалося, що права людини повинні розглядатися «в контексті... національних і регіональних особливостей, а також різних історичних релігійних і культурних традицій»[20, 196]. «Віденська декларація не містила чіткої підтримки прав на свободу слова, преси, зібрань і релігії, а отже, у багатьох аспектах була слабшою за Загальну декларацію прав людини, прийняту ООН у 1948 році»[20, 196]. Такі інститути, як ООН та МВФ, що були створені для підтримки універсальних цінностей Заходу все більше сприймаються як інструментарій Заходу для збереження свого впливу: збільшуються вимоги щодо розширення складу постійних членів Ради Безпеки ООН та зменшення впливу США у МВФ[20, 183-198].

Питання “імміграція” постає для С. Гантінгтона однією з ключових проблем майбутнього розвитку демократій. Модернізація призводить до того, що все більше молодого населення у менш розвинутих цивілізацій, намагається відшукати кращі умови життя у більш розвинених країнах. Розвиток транспорту та зв'язку значно спрощує цей процес порівняно з попередніми періодами імміграції. Найбільша проблема відповідно постає в тому, що сучасні держави Заходу не можуть асимілювати іммігрантів або ж самі іммігранти не бажають асимілюватися через доступність постійного зв'язку з рідними краями. Демографічний бум мусульманської та латиноамериканської цивілізацій може призвести до того, що країни Заходу, у яких будуть співіснувати одразу дві великі цивілізаційні групи, стануть розколотими; у свою чергу, це може призвести до етнічних конфліктів та напруження всередині країн. Проблема полягає з мексиканцями у США та мусульманами в країнах Європи. Однак автор зазначає, що мексиканці-католики несуть менше загроз для США, аніж мусульмани для Європи[20, 198-207].

С. Гантінгтон вважає, що стрімкий розвиток економічної складової конфуціанської цивілізації незабаром піде на спад, як відбувалося і з економіками країн західної цивілізації. «Загроза цього економічного розвитку полягає в наступному: наприкінці 1980-х років Китай почав конвертувати свої зростаючі економічні ресурси у військову силу і політичний вплив. Якщо його економічний розвиток продовжиться, цей процес конвертації набуде значних масштабів»[20, 229]. Західній цивілізації необхідно кооперуватися з іншими цивілізаціями, що не прагнуть універсалізації своїх цінностей та ідей, наприклад, з індійською, православною та латиноамериканською. Заручившись підтримкою від інших цивілізацій, західна цивілізація може протистояти все більш експансивному просуванню своїх універсальних ідей конфуціанськими та мусульманськими цивілізаціями[20, 207-246].

Щодо стрімкого демографічного росту мусульманських країн, то автор усвідомлює проблему неможливості швидкого вирішення демографічної кризи у країнах Заходу, тому імміграція є необхідною умовою, щоб мати рівноцінний людський потенціал з іншими цивілізаціями. Однак ця імміграція, як зазначено вище, має проходити з процесом асимілювання до культури Заходу, інакше будуть продукуватися розколоті країни, а західна цивілізація занепаде під натиском молодших та енергійніших цивілізацій. Необхідно спонукати до імміграції високоосвічених кадрів та проводити процес повної асиміляції. На думку автора, проблема США полягає у тому, що вони не справляється з першим, а проблема країн Європи, що у них немає досвіду асиміляції іммігрантів, який має США[20, 301-318].

С. Гантінгтон наводить цитату щодо Європи з праці «Роз'єднання Америки» А. Шлезінгера: Європа є «джерелом - унікальним джерелом ідей індивідуальної свободи, політичної демократії, верховенства права, прав людини та культурної свободи. . . . Це європейські ідеї, а не азійські, не африканські, не близькосхідні, хіба що шляхом адаптації»[43, 127; 20, 311]. «Вони(цінності) роблять західну цивілізацію унікальною, а західна цивілізація є цінною не тому, що вона

універсальна, а тому, що вона унікальна»[20, 311]. Основним завданням Заходу є збереження цієї унікальності. Універсальність передбачає імперіалізм. Імперіалізм передбачає силу. Захід вже немає тієї могутності, що мав на початку-всередині XX століття. Інші цивілізації, такі як конфуціанська та мусульманська, намагаються універсалізувати свої цінності та протистояти попередній могутності універсальних цінностей західної цивілізації. «Якщо Північна Америка і Європа оновлять своє духовне життя, спиратимуться на свою культурну спільність і розвиватимуть тісні форми економічної і політичної інтеграції на додаток до своєї співпраці в галузі безпеки в НАТО, вони можуть створити третю євроамериканську фазу економічного процвітання і політичного впливу Заходу»[20, 308].

Культура та релігія остаточно беруть гору над політичними інститутами. Якщо у «Третій хвилі: Демократизація наприкінці XX століття» С. Гантінгтон припускає можливість розповсюдження демократії по всьому світу, але важливо при цьому мати сприятливі умови, то у «Зіткненні цивілізацій» ми бачимо кардинально іншу позицію. Попередні припущення автора про те, що культури є динамічними суб'єктами історії зникають після дослідження історії цивілізації. Цивілізації постають перманентними суб'єктами, кордони яких неможливо змінити. Демократія та демократичні цінності тепер постають в залежності від цивілізаційного та культурного фактору. Демократичні цінності є чужими для інших цивілізацій, вони були привабливими через могутність західної цивілізації. Демократія – це продукт західної цивілізації, її особлива складова цивілізаційної культури, що дозволяє виникненню та підтриманню демократії. Від особливостей політичної культури залежать інститути, навіть не стільки від політичної культури, скільки від культури в цілому. Демократичність інституту розглядається не через функцію інституту, яку він виконує, а через приналежність інституту до певної цивілізації. Демократія = це Захід; відповідно демократія може бути лише в лонах західної цивілізації.

2.3 «Хто ми є? Виклики національній ідентичності Америки»

Якщо в книзі «Американська політика: Перспектива дисгармонії» С. Гантінгтон вибудовує ідею американської нації навколо американського кредо (American creed), як політичного базису американського суспільства, то у праці «Хто ми є? Виклики національній ідентичності Америки» американське кредо відходить на другий план – його замінює американська ідентичність. «Один Гантінгтон вважає американців винятковим народом, об'єднаним не кров'ю, а кредо. Інший заперечує цю ідею на користь Америки, яка знаходить свою сутність у вірі, мові, культурі та кордонах»[32]. Праця написана у 2004 році та є спробою проаналізувати фрагменти, які складають американську ідентичність.

«Ідентичність - це самосвідомість індивіда чи групи. Це продукт самоусвідомлення того, що я або ми володіємо відмінними якостями як суб'єкт, що відрізняє мене від вас і нас від них»[26, 21]. Основною американської ідентичності є американська культура. С. Гантінгтон зазначає, що багато хто вважає, що Америка – це країна іммігрантів, яка продукує мультикультурність і навіть пишається цим сам автор схилився до цього погляду як можна побачити у попередніх працях. Однак автор сперечається із попередньою думкою, адже американська ідентичність та американська культура тепер постає продуктом англо-протестантських(пуританів⁹) переселенців. «Ключовою культурою Америки була і залишається культура поселенців XVII-XVIII століть, які заснували американське суспільство, і на даний момент це культура поселенців XVII-XVII століть»[26, 40]; [26, 21-59].

Поняття “ключова культура” (Cultural core) має схоже значення з поняттям “ключової цивілізації”, однак різниця полягає у масштабах. Англо-протестантська культура стає ключовою культурою, її ідеї стають базисом для американського суспільства; інші культури існують в американському

⁹ Англо-протестантська культура і пуританство стають майже тотожними поняттями у цій праці

суспільства, але вони асимілюються в ключову культуру, приймаючи її цінності та ідеали. Ключова культура формує базис для ідеї нації. Якщо раніше автор вважав підґрунтям американської нації американське кредо (тобто політичні ідеали), то зараз основою стає саме пуританська культура переселенців. Американське кредо виходило з англо-протестантської культури, однак не було напряму залежним від нього. Американське кредо було продуктом англо-протестантської культури, але не було його продовженням. Американське кредо залежало від ідей протестантів-переселенців, але подальший розвиток американського суспільства залежав вже безпосередньо від ідей американського кредо, а не від пуританської культури. Тепер для С. Гантінгтона, американське кредо стає однією зі складових ширшого поняття американської культури. «Кредо саме по собі ще не створює націю»[26, 337]. «Історично американська ідентичність, окрім кредо, включала в себе ще три основні компоненти¹⁰. Для того, щоб кредо стало єдиним джерелом національної ідентичності, потрібно було б різко порвати з минулим»[26, 337-338].

Важливе значення для американської культури відіграє пуританство. Релігія, для автора, постає однією з найважливіших складових ідентичності взагалі. Американська культура складається з багатьох компонентів, але основне джерело походить від протестантизму і його цінностей. «Центральні елементи цієї культури можна визначити по-різному, але вони включають християнську релігію, протестантські цінності та моралізм, трудову етику, англійську мову, британські традиції права, правосуддя та обмеження урядової влади, а також спадщину європейського мистецтва, літератури, філософії та музики. На основі цієї культури у XVIII-XIX століттях поселенці розвинули американське кредо з його принципами свободи, рівності, індивідуалізму, представницького правління та приватної власності»[26, 40-41].

¹⁰ У контексті йдеться про важливість етнічної, расової та релігійної складової

С. Гантінгтона, пояснюючи ідею американської ідентичності, звертається до двох понять: громадянського націоналізму та етнічного націоналізму. Етнічний націоналізм – це націоналізм, у якому бути частиною нації можуть бути лише ті, хто підпадає під визначені культурні або етнічні рамки; характеристики постають тут аскриптивними. Громадянський націоналізм, навпаки, є відкритою спільнотою, однак для того, щоб долучитися до цієї спільноти, потрібно прийняти її правила гри. В Америці постає саме другий тип націоналізму[26, 21-37].

Для перших поселенців, безперечно, було важливим їхня етнічна приналежність. Перші поселенці переважно склалися з білих англосаксонських протестантів(WASP¹¹). Вони культурно домінували в перших поселеннях, в особливості пуритани. Бажання пуританів створити рай на землі, а також їхня релігійна етика, моральні принципи призвели до рівного суспільства, якщо брати до уваги тільки етнічну складову. Робоча етика, яка бере свій початок з релігійної етики, спонукає до важкої і постійної праці. Той, хто досягає успіху важкою і клопіткою працею, заслуговує на повагу в Америці. Релігійні мотиви спонукали до створення раю на землі на нових територіях, це, у свою чергу, вимагало важкої праці. Релігійні мотиви та робоча етика призвели до створення американської мрії. Реалізувати свою американську мрію намагалися різні хвилі іммігрантів. Американську мрію, втім, можна реалізувати важкою працею, прийнявши принципи цієї мрії, враховуючи культуру[26, 59-108].

Асиміляція перших хвиль іммігрантів відбувалася легко. Оскільки шлях через океан передбачав багато труднощів, то на цей шлях наважувалися лише люди, що дійсно прагнули долучитися стати частиною американської мрії. Коли вони прибували до Америки, то могли залишати свої культурні норми, однак мали долучитися до ключової американської культури, прийняти її ціннісну рамку, в

¹¹ White Anglo-Saxon Protestant

тому числі, вивчивши англійську мову. Не зважаючи на те, що перші покоління іммігрантів побіжно говорили англійською, однак наступні покоління вже ставали асимільованими та втрачали етнічний та культурний зв'язок із своєю старою батьківщиною. Якщо друге покоління іммігрантів ще розмовляли на мові предків, то третє покоління вже повністю америкізовувалося, що призводило до культурного розриву з першим поколінням іммігрантів. Культурні розриви відбувалися відносно простіше ніж у часи розвинених комунікацій, адже зв'язок із рідними втрачався. Іммігрантам доводилося вивчати мову, приймати американські цінності, але при цьому вони могли етнічно ідентифікувати, наприклад, італійським американцем або німецьким американцем. Американська культура не заважала зберігати свою етнічну приналежність. З часом, етнічні групи змішувалися, а тому виникала етнічна група білих американців. Основою цієї змішаної групи етнічних білих була американська культура[26, 107-141].

С. Гантінгтон передбачає у майбутньому занепад американської культури. Основні причини він вбачає в наступному: втрата ідеологічного ворога, підриг кредо, зменшення важливості англійської мови, підриг важливості американської культури. Виникнення різних субнаціональностей в межах Америки призводить до підригу самої нації. Раніше етнічне розрізнення між англосаксами, як домінуючою етнічною групою, та іншими дозволяло зберігати та захищати культурну ідентичність, а менші етнічні групи проходили процес асиміляції. Незабаром етнічна ідентичність розмилася і виникла нова американська ідентичність. Ця нова ідентичність стала основою для виникнення расової ідентичності: тепер білі американці протиставляли себе іншим расам. Захист ідентичності та культури відбувався у діалектичному протистоянні рас. Афроамериканці та азіати не сприймалися американцями. «У 1889 році Верховний суд підтвердив конституційність виключення китайців на тій підставі, як заявив суддя Стівен Філд, що китайці належать до іншої раси, «не можуть асимілюватися» і «залишаються чужинцями на цій землі»[26, 56]. «У 1862 році

президент Лінкольн сказав першій групі вільних афроамериканців, які коли-небудь відвідували Білий дім, що вони повинні мігрувати до Африки»[26, 55]. Інші раси не сприймалися частиною спільноти, а тому не могли бути асимільовані. Автор бачить причину цього в тому, що «на початку XIX століття поняття раси відігравало дедалі важливішу роль у науковому, інтелектуальному та популярному мисленні як у Європі, так і в Америці»[26, 55]. У 1960-х роках остаточно зникла расова дискримінація, а тому зникло ще одне розрізнення ідентичностей. Америка стала втіленням власного морально ідеалу, однак американська культура і ідентичність почала занепадати[26, 37-59].

«...Суперечки щодо расових уподобань, двомовності, мультикультуралізм, імміграцію, асиміляцію, стандарти національної історії, англійську мову як офіційну мову, «євроцентризм» - все це були битви в одній війні за природу американської національної ідентичності»[26, 140]. Починаючи з середин 1960-х років, відбулася повна делегітимізація будь-яких дій на основні расових або етнічних аспектах. Делегітимізація, втім, призводила до легітимізації нових расових та етнічних переваг певних груп. Афроамериканці вимагали відновлення справедливості та зменшення економічного розриву між афроамериканцями та білими. Ці вимоги призвели до створення програм позитивних дій винятково для однієї расової групи, але не для американців в цілому. Відбулася заміна «індивідуальних прав - груповими, а закони нейтральні до кольору шкіри – на закони, що базуються на кольорі шкіри»[26, 157];[26, 137-158].

Англійська мова почала втрачати свої позиції в американському суспільстві, коли збільшилася кількість іммігрантів з Мексики. Їм відносно легко дістатися до США, що призводить до великої кількості нелегальних мігрантів. Розвиток комунікацій та транспорту дозволяє підтримувати постійний зв'язок зі своїм рідним краєм, що призводить до труднощів з асиміляцією. Мексиканці складають значну частину населення США на півдні країни, а тому деякі міста, наприклад, Маямі, стають переважно іспаномовними. Оскільки на півдні існують великі групи мексиканців, що призводить до того, що вони можуть без проблем

спілкуватися іспанською мовою у повсякденному житті. Не існує необхідності вивчати англійську мову. Більше того, наступні покоління теж не знають англійської мови, адже вони знаходять у постійному іспаномовному середовищі. Програми уряду США, що дозволяють викладати у школах на 2 мовах, лише підтримують цей розрив. Програми навчання на рідній мові для подальшого переходу на англійську мову лише підтримують розвиток інших мов, але не спонукають до вивчення англійської. «Замість того, щоб надавати пріоритет навчанню дітей англійською мовою та загальній американській культурі, вони хочуть, щоб вчителі, як сказав один з них, брали участь у «перетворенні шкіл на справжні культурно-демократичні майданчики», приділяючи основну увагу культурам субнаціональних груп»[26, 173]; [26, 141-178].

Іспанізація півдня США, економічна нестабільність Мексики, близьке географічне положення, допомога мексиканців одне одному під час імміграції спонукають мексиканців іммігрувати до США. Більше того, Мексика спонукає свої громадян іммігрувати до США, адже гроші, що іммігранти заробляють в США, вони потім надсилають додому. Значна комунa мексиканців дозволяє мати ефективне лобі під час необхідності прийняття певного рішення. Мексиканці мають також вплив під час виборів, що спонукає політичних лідерів всіляко догоджати цій групі. Таке поширення мексиканської культури призводить до того, що в іспаномовних районах, при прийомі на роботу вимагають знання іспанської мови, а транснаціональні корпорації намагаються робити реклами і продукцію іспанською мовою. Іспанці не ідентифікують себе як американців, а ідентифікують себе як автономну групу. Іммігранти не мають тієї прихильності до американських цінностей, що мали перші іммігранти, які повністю розривали зв'язок із своєю батьківщиною. Вони ідентифікують себе не з Америкою, а з країною народження. Існування сучасних засобів зв'язку та транспорту лише поглиблюють цю прірву. Таким чином, відбувається ерозія поняття “громадянства”. Поняття “громадянства” розглядається С. Гантінгтоном радше з позиції громадянина Афін, аніж через призму сучасників. Громадянство – це

ексклюзивні привілеї, які важко отримати, але громадянство - це не тільки права, але й обов'язки. Багато іммігрантів отримують права, але не готові виконувати обов'язки. Мультикультуралізм та ділення народу на расові групи є «контрреволюцією проти первісної теорії про Америку як «єдиного народу», спільної культури, єдиної нації»[26, 145];[26, 178-257].

Останньою надією, що зберігала американську ідентичність, було ідеологічне протистояння між США та СРСР. Ідеологічне протистояння підтримувало цінність американського кредо. Війна, на думку автора, дозволяє підтримувати високий рівень національної свідомості та робить націю єдиною. Зі зникненням ідеологічного ворога можливості для визначення ідентичності зменшилися ще більше. Американська нація мусила бути єдиною для протистояння радянській загрозі, однак більше її немає. Америка намагалася знайти нового ворога, однак могутність Америки на світовій арені не дозволяли віднайти рівного суперника, який міг би створити загрозу американській культурі[26, 336-340].

Перемога у Холодній війні змусила американців поринути у пошуки своєї ідентичності. Це призвело до відновлення релігійної активності; до повернення до підґрунтя американської культури. «Америка - це «нація з душею церкви»[26, 339]. «Подібно до Америки, інші нації можуть мати кредо, але її душа визначається спільною історією, традиціями, культурою, героями і злодіями, перемогами і поразками, закарбованими в її «містичних акордах пам'яті»[26, 339]. Відновлення церкви почалося через моральний занепад нації: руйнація сімейних цінностей, збільшення кримінальних злочинів, наркотична залежність, проблема абортів. У 1999 році 58% американців сказали, що їх хвилюють моральні проблеми у суспільстві, тоді як 38% висловилися за економічні проблеми[26, 351]; [26, 336-355].

Нова загроза, що виникла 11 вересня 2001 року під час терористичної атаки на Всесвітній торговий центр, змушує американців знову звертатися до своєї національної ідентичності. Релігійність, як повернення до базису американської

ідентичності, та зовнішній ворог, що змушує субнаціональні групи знову ставати нацією, може відвернути загрозову втрату американської культури. «Чи була б Америка такою, якою вона є сьогодні, якби в XVII-XVIII століттях її заселили не британські протестанти, а французькі, іспанські чи португальські католики? Відповідь - ні. Це була б не Америка, а Квебек, Мексика чи Бразилія»[26, 59].

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши праці С. Гантінгтона, ми тепер можемо спробувати дати відповідь на питання: інститут формує політичну культуру чи культура формує інститут? Відповідь на це запитання продемонструє нам зміну розуміння природи демократії у наукових доробках С. Гантінгтона.

У книзі «Солдат і держава: теорія та політика цивільно-військових відносин» (1957 рік) автор ввів нове теоретичне підґрунтя цивільно-військових відносин, яке визначило подальший розвиток аналізу цієї сфери. Ліберальна ідеологія, яка ставиться вороже до ідеї професійної армії, має бути замінена на консервативну ідеологію. Спираючись на концепцію залежності від шляху історичного інституціоналізму, ми змогли прослідкувати доволі руйнівний та рестриктивний вплив лібералізму на розвиток армії. Ліберальна ідеологія не дозволяє реалізувати об'єктивний цивільний контроль та перешкоджає професіоналізації армії. США потребує сильної армії в часи Холодної війни, тому потрібно змінити підхід до розуміння цього інституту, вважає С. Гантінгтон. Функції інституту вимагають зміни ліберальної ідеології на консервативну; інститут мусить формувати політичну культуру.

У наступній праці «Спільна безпека: стратегічні програми в національній політиці» (1961 рік) відбувається перехід від ідеологічного до раціонального сприйняття інститутів. Інституціоналізм раціонального вибору допомагає пояснити теоретичні основи, на яких будується припущення автора. Актори, що продукують військову стратегію, поставлені в інституційні рамки, а також мають власні інтереси отримати найбільше вигоди для своєї групи. Актори намагаються домовитися одне з одним, передбачаючи позиції інших акторів. Інститут продукує культуру, але культуру всередині закритої інституційної групи.

У праці «Політична влада: США/СРСР» (1964 рік) можливість аналізу через поєднання історичного інституціоналізму та інституціоналізму раціонального

вибору дозволяє нам побачити певну теоретичну необґрунтованість викладених ідей. Проблемою цієї праці є те, що стратегічний процес взаємодії між акторами в інститутах влади, що мають аналізуватися на мікрорівні, переноситься на макрорівень, продемонструвавши утвердження прагматичних цінностей серед американського суспільства. Помилкові теоретичні засновки привели до подальшої хибності висвітлення практичної сторони питання. Функції інститутів мікрорівня, як арени для знаходження прагматичних рішень, були перенесені на загальну політичну культуру американців. Як було доведено в основній частині, те, що культура певного інституту є прагматичною, не робить самих американців прагматичними.

У праці «Політичний порядок у мінливих суспільствах»(1968 рік) С. Гантінгтон виправляє попередню хибу. Історичний інституціоналізм допомагає дослідити причинний макрорівень за допомогою концепції залежності від шляху. У кожного суспільства свої особливі соціальні, економічні, географічні та безпекові умови, що впливають на процес модернізації. Наприклад, США «пощастило» з однорідністю класових груп та безпековою ситуацією, що безпосередньо вплинуло на її особливий процес політичної модернізації суспільства. Інституціоналізм раціонального вибору дозволяє побачити закономірності цього підходу під час теоретичного обґрунтування політичного порядку та у дослідженні співвідношення інституціоналізації політичної системи відповідно до рівня політичної активності населення. У залежності від функцій та легітимації інститутів продукується подальша культура суспільства. Якщо інститути здатні відповідати політичній активності населення, тоді формується громадянське суспільство. Якщо ж інститути не можуть задовольнити політичну активність, тоді буде присутня політична нестабільність, яка виливається у преторіанське суспільство. Основою громадянського суспільства і відповідно демократії стають функціональність інститутів. Оскільки функції інститутів можуть змінюватися, то, відповідно, громадянське суспільство може бути створене у будь-якій державі, яка буде здатна дотримуватися необхідного рівня

інституціоналізації політичної системи відповідно до політичної активності населення.

До книги «Криза демократії»(1975 рік) автор стверджував, що інститути так чи інакше формують політичну культуру суспільства, однак у цій праці вони стають для С. Гантінгтона рівноцінними партнерами. Інституційна стабільність підринається політичною культурою, а рівновага, у якій перебуває політична культура, підринається інститутами. Концепція залежності від шляху дозволяє проаналізувати взаємодію інститутів та політичної культури. Збільшення витрат на соціальні видатки призвело до збільшення соціального очікування, а збільшення соціального очікування призвело до соціального невдоволення, що дозволило пробудитися американській системі цінностей. Зростання політичної активності не відповідає інституціоналізованій політичній системі, а тому рівень політичної участі має бути зменшений.

Незадовільне пояснення теоретичних засновків у «Політичній владі: США/СРСР»(1981 рік) призвело до написання книги «Американська політика: Перспектива дисгармонії». Автор намагався створити таку теорію, яка б повністю охопила процеси змін в американській політиці. В основу цієї теорії С. Гантінгтон закладає американське кредо(політичні ідеали США). Для створення всезагальної теорії, яка б цілком могла охопити американську політику, С. Гантінгтон звертається до політичної культури. У цій праці політична культура починає домінувати над функціями інститутів. Функції інститутів аналізуються у залежності від конкретної політичної культури. Соціологічний інституціоналізм дозволяє прослідкувати процес інкорпорації американського кредо в інститути. Якщо у книзі «Політична влада: США/СРСР» американські цінності стали розглядатися як основа для зародження прагматизму, то у праці «Американська політика: Перспектива дисгармонії» американське кредо постає єдиним джерелом, що здатне пояснити комплексність американської політики.

У праці «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття»(1990 рік) відбувається остаточний зсув з інституційного, функціонального розуміння демократії до міждисциплінарного, культурологічного розуміння. Міждисциплінарний підхід надає ширший інструментарій аналізу політичних реалій, аніж інституційний підхід. Причини демократизації аналізуються із залученням економічних, соціальних, релігійних та культурних факторів. У книзі «Політичний порядок у мінливих суспільствах», на думку автора, для створення громадянського суспільства необхідна була відповідність рівня інституціоналізації політичної системи до рівня політичної активності населення, тобто існувала потреба у певному рівні функціональності інститутів для формування демократії. У праці «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття», втім, інститути відходять на другий план. Основну роль у демократизації суспільств відіграють не інститути, а соціальні, економічні, релігійні та культурні фактори; саме вони впливають на можливість просування демократичних перетворень. Однак С. Гантінгтон досі вважає, що демократизація може бути універсальним процесом; культура постає динамічним суб'єктом, який з часом може змінюватися, необхідний економічний поріг демократизації може досягнути будь-яка країна, а релігійний фактор може бути помилковим. Інститути творить не стільки політична культура, скільки комплексність зовнішніх факторів, однак політична культура постає однією з головних умов для творення демократичних інститутів.

У книзі «Зіткнення цивілізацій і перекроювання світового порядку»(1996 рік) автор остаточно вписує демократію в релігійний та культурний контекст. С. Гантінгтон позиціонує себе філософом історії. У попередній праці автор продемонстрував, що культура впливає на процес демократизації, але культура була динамічним поняттям. Тепер цивілізаційні межі є чітко визначеними, їх, на думку С. Гантінгтона, неможливо змінити. Підйом демократії відбувається не стільки через універсальну прийнятність демократичних цінностей, скільки є наслідком доволі довготривалого домінування західної цивілізації над іншим

цивілізаціями. Занепад демократичних цінностей в інших цивілізаціях відбувається зі зростанням могутності та суверенності самих «залежних» цивілізацій. Демократія є цінністю лише для культури західної цивілізації, а тому приживається вона лише серед країн Заходу. Культура, і навіть не стільки політична культура, а культура загалом формує інститути. Функціональність інститутів підпадає в пряму залежність від цивілізаційної культури.

У книзі «Хто ми є? Виклики національній ідентичності Америки»(2004 рік) С. Гантінгтон постає в амплуа культуролога та частково релігієзнавця, який намагається віднайти культурний код американської ідентичності. Якщо у праці «Політичний порядок у мінливих суспільствах» автор вважав, що модернізація американського суспільства відбувалася через існування сприятливих умов і за таких умов будь-яка західно-європейська нація могла повторити цей успіх, то тепер цей результат постає як похідна англо-протестантської культури. Американське кредо, яке було основою національної ідентичності, стає лише одним з аспектів американської культури. Як показує автор у праці «Американська політика: Перспектива дисгармонії»: людей різних національностей об'єднувало американське кредо, при цьому вони могли зберігати свою національну ідентичність. Тепер національна ідентичність мала придушуватися задля асиміляції іммігрантів у ключову традицію англо-протестантської культури, яка сформувала засади та інститути американської демократії.

Відповідаючи на питання: інститут формує політичну культуру чи культура формує інститути, можна прослідкувати зміну домінантних позицій інституту та політичної культури у працях С. Гантінгтона. У першій праці інститути домінували над політичною культурою, а вона мала продукуватися у залежності від інститутів. Лібералізм мав поступитися консерватизму задля ефективнішого функціонування армії. В останніх працях С. Гантінгтона політична культура стає домінантною над інститутами. Особливості культури впливають на формування та функції інститутів. Унікальні характеристики, якими володіє і західна

цивілізація у «Зіткнення цивілізацій» і англо-протестантська культура переселенців у «Хто ми є?», дозволяє досягти успіхів у побудові демократичних інститутів. Ранній С. Гантінгтон – це інституціоналіст, який розуміє демократію через функції інститутів. Пізній С. Гантінгтон – це культуролог, релігієзнавець, філософ історії та політолог, який розуміє демократичні цінності крізь оптику культури та релігії. Функціональне розуміння демократії С. Гантінгтоном припускає універсальне створення демократії за умови дотримання функціональних вимог інститутів. Культурологічне розуміння демократії призводить до розуміння залежності інститутів від культурних характеристик, а тому С. Гантінгтоном доходить до висновку, що демократичні інститути можуть бути створені лише в особливому культурному осередку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Токвіль, А. де. Про демократію в Америці / З фр. пер. Г. Філіпчук, М. Москаленко. — К.: Всесвіт, 1999. С. 416.
2. Колот А. М. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності / А. М. Колот // Соціальна економіка. - 2014. - № 1-2. - С. 76-83. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/se_2014_1-2_15.
3. Barghoorn F. A review of Political power: USA/USSR, 1964. URL: https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/14959/83_73YaleLJ1503_1963_1964.pdf?sequence=2&isAllowed=y
4. Billerbeck S. Sociological institutionalism. In: Oksamytna, K. and Karlsrud, J. (eds.) United Nations Peace Operations and International Relations Theory. Manchester University Press, 2020. URL: <https://centaur.reading.ac.uk/86274/1/Sociological%20institutionalism%20FINAL%20ACCEPTED%20VERSION.pdf>
5. Churchill W. Quote, 1947. URL: <https://winstonchurchill.org/resources/quotes/the-worst-form-of-government/>
6. DiMaggio and Powel W. The Iron Cage Revisted: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields, American Sociological Review 48(2):147-60 p, 1983. DOI:10.17323/1726-3247-2010-1-34-56
7. Feaver P. Armed Servants: Agency, Oversight, and Civil-Military Relations, Cambridge, Massachusets: Harvard University Press, 2003. 381 p.
8. Feaver P. The Civil-Military Problematique: Huntington, Janowitz, and the Question of Civilian Control, Armed Forces & Society Vol. 23, No. 2, 1996, 149-178 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/45347059>
9. Fioretos O, Tulia F and Sheingate A(eds). The Oxford Handbook of Historical institutionalism, Oxford: Oxford University Press, 2016. URL: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199662814.001.0001>

10. Fukuyama F. The End of History and the Last Man, New York: Free press, 1992. 432 p.
11. Fukuyama F. Huntington's Legacy, The American interest Volume 14, Number 2, 2018. URL: <https://www.the-american-interest.com/2018/08/27/huntingtons-legacy/>
12. Fukuyama F. Samuel Huntington's Legacy, 2011. URL: <https://carnegieendowment.org/posts/2011/01/samuel-huntingtons-legacy?lang=en>
13. Goorha P. Modernization Theory, Oxford Research Encyclopedia of International Studies, 2017. URL: <https://oxfordre.com/internationalstudies/display/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-266>
14. Hall P and Taylor R. Political Science and the Three New Institutionalisms. Political Studies, 44(5), 1996, 936-957 p. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb00343.x>
15. Helsinki Final Act, 1975. URL: <https://history.state.gov/milestones/1969-1976/helsinki>
16. Huntington S. American Politics: The Promise of Disharmony, Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 1981. 303 p.
17. Huntington S. Conservatism as an Ideology. The American Political Science Review,, Vol. 51, No. 2, 1957. 454-473 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/1952202>
18. Huntington S. Political Order in Changing Societies, New Haven and London: Yale University Press, 1968. 488 p.
19. Huntington S and Brzezinski Z. Political Power: USA/USSR, New York: The Viking Press, 1963. 461 p.
20. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York : Simon and Schuster, 1996. 368 p.

21. Huntington S. *The Common Defense: Strategic Programs in National Politics*, New York and London: Columbia University Press, 1961. 487 p.
22. Huntington S, Crozier M and Watanuki J. *The Crisis of Democracy*, New York: New York University Press, 1975. 227 p.
23. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. 366 p.
24. Huntington S. *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relationship*, Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press 1957. 534 p.
25. Huntington S. *The Soldier and the State in the 1970s*, 21 p. In: Margiotta . *The Changing World Of The American Military*, London and New York: Routledge, 2019.
26. Huntington S. *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*, New York: Simon & Schuster paperbacks 2004. 428 p.
27. Kannike A, Pärn K and Tasa M(eds). *Interdisciplinary Approaches to Culture Theory*, Tartu: University of Tartu Press, 2020. 442 p.
28. Katznelson I and Weingast B(eds). *Preferences and Situations: Points of Intersection Between Historical and Rational Choice*, New York: Russel Sage Foundation, 2005. 353 p.
29. Kreutzmann H. From modernization theory towards the ‘clash of civilizations’: directions and paradigm shifts in Samuel Huntington's analysis and prognosis of global development. *GeoJournal* 46, 1998. 255–265 p.
<https://doi.org/10.1023/A:100692720806>
30. Lasswell H and Kaplan A. *Power and Society: A Framework for Political Inquiry*, New Haven: Yale University Press, 1950. 295 p.
31. Leys C. Samuel Huntington and the End of Classical Modernization Theory. In: Alavi, H., Shanin, T. (eds) *Introduction to the Sociology of “Developing Societies”*. *Sociology of “Developing Societies”*. Palgrave, London, 1982.
https://doi.org/10.1007/978-1-349-16847-7_26

32. Lozada C. Samuel Huntington, a prophet for the Trump era, The Washington Post, 2017. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/book-party/wp/2017/07/18/samuel-huntington-a-prophet-for-the-trump-era/>
33. Mannheim K. Ideology and Utopia An Introduction to the Sociology of Knowledge, London and Henley: Routledge & Kegan Paul, 1976. 318.
34. March J and Olsen J. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. The American Political Science Review, Vol. 78, No. 3, 1984. 734-749 p. URL: <http://www.jstor.org/stable/1961840?origin=JSTOR-pdf>
35. Mullins W. On the Concept of Ideology in Political Science. The American Political Science Review, Vol. 66, No. 2, 1972. 498-510 p. URL: <http://www.jstor.org/stable/1961840?origin=JSTOR-pdf>
36. Northrop F, The Meeting of East and West: An Inquiry Concerning World Understanding. New York: The Macmillan Company, 1947. 531 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.184650/page/n571/mode/2up>
37. Open Syllabus Project Data. URL: <https://explorer.opensyllabus.org/results-list/authors?size=50&fields=Political%20Science>
38. Taubman W. Political Power: USA / USSR Ten Years Later. Studies in Comparative Communism, Vol. 8, No. 1/2, 1975. 192-203 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/45366788>
39. Thelen K. Historical Institutionalism in comparative politics. Annual Review of Political Science, Vol. 2, 1999. 369-404 p. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.369>
40. Toynbee A. A Study of History Abridgement of volumes I-VI by Somervell D. New York and London: Oxford University Press, 1947. 617 p.
41. Turner S and Outhwaite W(eds). The SAGE Handbook of Social Science Methodology. London: Sage publications, 2007. 622 p.
42. Rhodes R, Binder S and Rockman B(eds). The Oxford Handbook of Political Institutions. Oxford: Oxford University Press, 2006. 816 p.

- 43.Schlesinger A. The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society. New York: Norton&Company, 1992. 138 p.
- 44.Scott A, Amenta E and Nash K(eds). The Wiley-Blackwell Companion to Political Sociology. Blackwell Publishing Ltd, 2012. 611 p.
- 45.Spengler O. The decline of the West, London: George Allen & Unwin Ltd, 1929. 428 p.